

पहिलो परिच्छेद

१. शोधपरिचय

१.१ विषयपरिचय

हराएका कथाहरू (२०५५) रमेश विकलद्वारा रचित कथासङ्ग्रह हो । उनले नेपाली साहित्यका विविध विधामा रहेर साहित्यिक लेखनलाई अगाडि बढाएका छन् । उनको योगदान आख्यानको क्षेत्रमा रहेको छ भने कथा उनको विशेष रुचिको क्षेत्रमा पर्दछ । २००६ सालमा शारदा पत्रिकामा प्रकाशित गरिब कथाबाट सार्वजनिक लेखन यात्रा सुरू गरेका उनका विरानो देशमा (२०१६), नया सडकको गीत (२०१९), आज फेरि अर्को तन्ना फेरिन्छ (२०२४), एउटा बूढो भ्वाइलेनआशावरीको धुनमा (२०२५), उर्मिला भाउजू (२०३५), शव, सालिक र सहस्र बुद्ध (२०४३) र हराएका कथाहरू (२०५५) गरी जम्मा सातवटा कथासङ्ग्रह, सुनौली (२०३१) विक्रम र नौलो ग्रह (बालउपन्यास २०३९), अविरल बग्दछ इन्द्रावती (२०४०) र सागर उर्लन्छ सगरमाथा छुन (२०५२) गरी चारवटा उपन्यास र तेह्र रमाइला कथा (२०१९), एक्काइस रमाइला कथा (२०२३), पञ्चतन्त्रका कथाहरू (२०२३), अगेनाको डिलमा (२०२३), कथा कुसुम (२०२५), म र मेरो घर (२०४२), म र मेरो छिमेक (२०४३) गरी एकदर्जन भन्दा बढी बालकथासङ्ग्रह प्रकाशित गरेका छन् ।

यस कथासङ्ग्रहका कथाहरूमा आएका पात्रहरूले ऐतिहासिक एवम् राजनैतिक विषयवस्तु, पारिवारिक समस्या तथा मनोविज्ञानमूलक समस्यालाई अगाडि बढाउन सफल भएका छन् । परिवेशगत पक्षबाट हेर्दा ग्रामीणदेखि लिएर सहरिया परिवेशका पात्रहरू पनि कथामा आएका छन् । मूलतः समाजमा रहेको रुढि, अन्धविश्वास, गरिबी र अज्ञानताले पारिवारिक वातावरणमा रहेर पनि विभिन्न प्रकारका समस्याहरू भोग्न भएका पात्र पनि कथामा आएका छन् । त्यसै गरी समाजमा रहेको आर्थिक, सामाजिक असमानताले गर्दा गरिब तथा निम्न वर्गका पात्रहरूले भोग्नु परेको दुःख, कष्टलाई नै कथामा प्रस्तुत गरिएको छ । यस सङ्ग्रहमा पुरुष पात्रको सङ्ख्या बढी देखिन्छ भने नारी पात्र मुल रूपमा कम छन् । मार्क्सवादी जीवनदृष्टिमा विश्वास राख्ने प्रगतिवादी विचारधाराका कथाकार रमेश विकलका सातवटा कथासङ्ग्रहहरू प्रकाशित रहेकोमा उनको हराएका कथाहरू (२०५५) सङ्ग्रहको

पात्रविधानका आधारमा व्याख्या, विश्लेषण गरेर निष्कर्ष दिनु नै प्रस्तुत शोधपत्रको मुख्य विषय रहेको छ ।

१.२ शोधसमस्या

शोधसमस्या शोधकार्यका लागि एउटा गोरेटो हो । अनुसन्धेय विषयले सम्बन्धित समस्यासाग परिचित हुन अनुसन्धानकर्तालाई सहयोग पुऱ्याउछ । यसै सिलसिलामा प्रस्तुत शोधको मूल समस्या पात्रविधानको सैद्धान्तिक स्वरूप प्रस्तुत गर्दै हराएका कथाहरू (२०५५) कथासङ्ग्रहभित्र रहेका कथाहरूको पात्र विधानका आधारमा व्याख्या विश्लेषण गर्नु रहेको छ । जसलाई बादागत रूपमा निम्नानुसार उल्लेख गर्न सकिन्छ :

(क) लिङ्ग, कार्य, प्रवृत्ति र स्वभावका आधारमा हराएका कथाहरू कथासङ्ग्रहका पात्रहरू के कस्ता छन् ?

(ख) जीवनचेतना, आसन्नता, आबद्धताका आधारमा हराएका कथाहरू कथासङ्ग्रहका पात्रहरू के कस्ता छन् ?

१.३ शोधकार्यको उद्देश्य

प्रस्तुत शोधमा कथाकार रमेश विकलका हालसम्म प्रकाशित सातवटा कथासङ्ग्रहहरूमध्ये उनको हराएका कथाहरू (२०५५) कथासङ्ग्रहभित्रका कथाहरूको पात्रविधानका आधारमा विश्लेषणमा केन्द्रित रहेको छ । प्रस्तुत शोध निम्न उद्देश्यको पूर्तिका लागि सम्पन्न गरिएको छ :

(क) लिङ्ग, कार्य, प्रवृत्ति र स्वभावका आधारमा हराएका कथाहरू कथासङ्ग्रहका पात्रहरूको विश्लेषण गर्नु ।

(ख) जीवनचेतना, आसन्नता, आबद्धताका आधारमा हराएका कथाहरू कथासङ्ग्रहका पात्रहरूको विश्लेषण गर्नु ।

१.४ पूर्वकार्यको समीक्षा

रमेश विकल यथार्थका आधारमा समाजको निरीक्षण गरी तिनलाई आफ्ना कथामा व्यक्त गर्ने कथाकारका रूपमा आएका छन् । उनको कथाकारिताको परिचय दिलाउने तथा तिनको मूल्य निरूपण गर्ने उद्देश्यले विभिन्न पुस्तकाकार कृति र पत्रपत्रिकामा समालोचनात्मक टिप्पणीहरू

गरेको पाइन्छ । विकलद्वारा लिखित हराएका कथाहरू कथासङ्ग्रहले नेपाली साहित्यमा विशेषता बोकेको छ । यस कथासङ्ग्रहका बारेमा चर्चा-परिचर्चा भएको पाइदैन । विभिन्न पत्र-पत्रिकामा प्रकाशित समीक्षात्मक लेखहरूमा विकलका अन्य कथाहरूको चर्चा गर्ने क्रममा यस कथासङ्ग्रहका बारेमा पनि विभिन्न लेखक समालोचकहरूले समीक्षा गरेका छन् । हालसम्म भएको पूर्वअध्ययनको उल्लेख निम्नानुसार गरिन्छ :

ऋषिराज बराल र कृष्ण घिमिरे नेपाली कथा भाग ३ (२०५५) पुस्तकको “रमेश विकल” उपशीर्षकमा विकलका कथाहरू प्रगतिशील विचारधाराका छन् । विकल मार्क्सवादी सिद्धान्तमा आस्था राख्ने भएकाले आर्थिक सामाजिक, विषमताको उछितो खन्छन् । शोषण प्रवृत्ति र आर्थिक असमानताले सृजित मानिसका नाटकीय जीवनको सजीव चित्रण यिनका कथामा पाइन्छ, भन्ने विचार व्यक्त गरेका छन् ।

मोहनराज शर्माले कथाको विकास प्रक्रिया (२०५८) नामक पुस्तकमा रमेश विकललाई समाजवादी यथार्थवादी कथा लेख्ने कथाकारका रूपमा नाम उल्लेख गरेको पाइन्छ । विकलका कथाहरूमा समाजमा घट्ने घटनाहरूको यथार्थता पाउन सकिन्छ । सामाजिक यथार्थतालाई आफ्ना

कथाहरूमा प्रस्तुत गर्न सफल विकल समाजमा रहेका उच्च वर्गको भन्दा पनि निम्न वर्गका पात्रहरूको बढी भन्दा बढी प्रयोग गर्दछन् भन्ने कुरा उल्लेख गरेका छन् ।

कृष्णप्रसाद घिमिरेले शब्दसंयोजन (२०६६) मा प्रकाशित “रमेश विकलका कथागत प्रवृत्तिहरू” शीर्षकको लेखमा विकलका कथागत प्रवृत्तिहरूको चर्चा गरेका छन् । उनले विकलका कथामा प्रायः निम्न वर्गीय समाजका पात्रहरूको प्रयोग, गाउालाई कार्यपीठिका बनाएर कथा लेख्ने, समाजमा विद्यमान विकृति र विसङ्गतिको विरोध गर्दै नयाँ मूल्य वा परम्पराको आशा, सामाजिक गतिशीलता, समाजको आर्थिक द्वन्द्व जीवन्त रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् भन्ने कुरा उल्लेख गरेका छन् ।

ईश्वरचन्द्र वाग्लेले रमेश विकल बिम्ब एक प्रतिबिम्ब अनेक समालोचना ग्रन्थ (२०६७) मा “ज्ञानी मामा कथाको यथार्थ पक्षको विश्लेषण” शीर्षकको लेखमा कथानक, भाषा र पात्रका यथार्थ पक्षको चित्रण गरेका छन् । पात्रले प्रयोग गरेका भाषा, पात्रको व्यवहारलाई पनि चिनाइएको छ । ज्ञानी मामाले समाजमा रहेको सामाजिक विभेद, धनीले गरिबलाई गर्ने व्यवहार र त्यसबाट उत्पन्न समस्यालाई पनि ज्ञानी मामाको माध्यमबाट कथामा देखाइएको छ ।

कृष्णहरि बरालले रमेश विकल बिम्ब एक प्रतिबिम्ब अनेक समालोचना ग्रन्थ (२०६७) मा 'विकलका कथामा आलोचनात्मक यथार्थवाद' शीर्षकको लेखमा एक मुठी माटो कथामा आएको रामकृष्णले कथाको अन्त्यमा मुठीमा लिएको माटो कसेको र घोटिएको डुङ्गा कथाको अन्तमा डुङ्गा घोटिएको देखाइएकाले कुनै जिज्ञासा बाकी रहादैन भनी विकलका कथामा अनपेक्षित वा औत्सुक्यपूर्ण अन्तको प्रयोग पनि भएको पाइन्छ भन्ने कुरा बताएका छन् ।

दयाराम श्रेष्ठद्वारा सम्पादित नेपाली कथा भाग ४ (२०६७) को कथाकार रमेश विकल उपशीर्षकमा विकल समाजिक, जटिल, आर्थिक एवम् मानवीय स्वरूपको पर्यवेक्षण गर्ने एक कथाकार भएको र सामाजिक मूल्यमा आस्था राख्ने कलापारखी भएको विचार व्यक्त गरेका छन् ।

हरिप्रसाद सिलवालले रमेश विकलको कथाकारिता कथा समालोचना (२०७०) मा हराएका कथाहरू कथासङ्ग्रहका कथाहरूका पात्रको वैचारिक आधारमा वर्गीकरण र विश्लेषण गरेका छन् ।

लोकबहादुर अर्यालले "हराएका कथाहरू कथासङ्ग्रहका कथामा समाजशास्त्रीय अध्ययन"

(२०७३) नामक अप्रकाशित शोधग्रन्थमा हराएका कथाहरू कथासङ्ग्रहमा आएका विभिन्न विशेषता भएका पात्रहरूलाई चिनाएका छन् । विकलको यस सङ्ग्रहका कथामा मुख्य गरेर राणाकालिन समाजमा नेपालीहरूले भोगेका अन्याय, अत्याचार, दमन, शोषणलाई यथार्थ रूपमा त्यति बेलाकै पात्रको प्रयोग गरेर देखाएका छन् । विकल मुख्य गरेर सामाजिक यथार्थवादी कथाकार भएकाले हराएका कथाहरू सङ्ग्रहका कथाहरूमा पनि सामाजिक यथार्थलाई नै मुख्य रूपमा देखाएको कुरा उल्लेख गरेका छन् ।

माथि उल्लेख गरिएको पूर्वकार्यको अध्ययनबाट विकल सामाजिक यथार्थवादी, प्रगतिवादी, विचारधाराका प्रखर कथाकार हुन् भन्ने कुरा प्रस्ट हुन्छ । मार्क्सवादी दर्शनबाट प्रभावित भई समाजमा देखिएको वास्तविक वर्ग विभेदलाई देखाउनु नै कथाकार विकलको विशेषता हो । नेपाली समाजमा विद्यमान वर्गीय विभेदको आलोचना गर्दै समाजमा देखिएको राजनैतिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, व्यवहारिक पक्षमा देखिएको द्वन्द्वात्मक स्थितिलाई विकलले

आफ्ना कथाहरूमा स्पष्ट उल्लेख गरेका छन् । उपर्युक्त सामग्रीहरू हराएका कथाहरू कथासङ्ग्रहका पात्रविधानसाग सम्बन्धित छैनन् । यही समस्या समाधान गर्नका लागि प्रस्तुत शोधकार्य गरिएको छ ।

१.५ अध्ययनको औचित्य र महत्त्व

रमेश विकलका जम्मा सातवटा कथासङ्ग्रहहरू प्रकाशित छन् । उनको हराएका कथाहरू कथासङ्ग्रहका बारेमा सामान्य समालोचनात्मक अभिव्यक्तिबाहेक गहिरो अध्ययन भएको छैन । त्यसैले हराएका कथाहरू कथासङ्ग्रहको अध्ययन अवश्य नै सान्दर्भिक र औचित्यपूर्ण देखिन्छ । साथै यस्तो अध्ययनले अनुसन्धानकर्ता, समालोचक, विद्यार्थीहरू सबैको अध्ययनमा मद्दत पुऱ्याउने छ ।

१.६ शोधपत्रको सीमाङ्कन

प्रस्तुत शोधकार्य रमेश विकलको सङ्क्षिप्त परिचय र उनको हराएका कथाहरू कथासङ्ग्रहको पात्रविधानका आधारमा अध्ययन विश्लेषण गरिएको छ र त्यसकै आधारमा विकलका कथागत प्रवृत्तिको निर्धारणमा सीमित रहेको छ । कथा विश्लेषणका विभिन्न आधारहरू छन् तीमध्ये यहाँ शैलीविज्ञानका आधारलाई मात्र अवलम्बन गरिएको छ । नेपाली कथा परम्पराका सापेक्षतामा तुलनात्मक अध्ययन पनि यस शोधकार्यमा गरिएको छैन । यो नै यस शोधकार्यको सीमा रहेको छ ।

१.७ शोधविधि

पात्र विधानको सैद्धान्तिक आधारबाट प्रस्तुत शोधकार्यको विवेचना गरिएको छ । यस शोध कार्यमा रमेश विकलको 'हराएका कथाहरू' कथासङ्ग्रहको पात्र विधानका आधारमा अध्ययन तथा विश्लेषण निम्नलिखित विधिको प्रयोगबाट गरिएको छ :

१.७.१ सामग्री सङ्कलन विधि

प्रस्तुत शोध प्रबन्ध साहित्यिक शोध भएको हुँदा यसमा सामग्री सङ्कलन विशेषतः विभिन्न पुस्तक र पत्र-पत्रिकाहरूबाट गरिएको छ । यस क्रममा नेपाली र हिन्दी भाषाका पुस्तक र पत्र-पत्रिकाहरूबाट सामग्रीहरू सङ्कलन गरिएको छ । यसमा पात्र विधानको सैद्धान्तिक परिचय लागि हिन्दी र नेपाली भाषाका पुस्तकहरूबाट सामग्री सङ्कलन गरिएको छ । यस शोधमा मुख्य गरेर रमेश विकलको हराएका कथाहरू कथासङ्ग्रहलाई प्राथमिक सामग्रीको

रूपमा लिइएको छ भने द्वितीयक स्रोत सामग्रीका रूपमा उनका समालोचनात्मक कृति एवम् पात्र विधानको सैद्धान्तिक विश्लेषण, विवेचनासाग सम्बद्ध पुस्तक तथा पत्रपत्रिका दुवै थरी स्रोत सामग्रीहरू रहेका छन् । उक्त स्रोत सामग्रीको सङ्कलन पुस्तकालय कार्यबाट गरिएको छ ।

१.७.२ विश्लेषण विधि

रमेश कथाहरू कथासङ्ग्रहका बारेमा भएका विभिन्न विद्वान्हरूले गरेका समालोचनात्मक टिपणी तथा व्याख्या तथा विश्लेषणका आधारमा यो निष्कर्षमा पुग्नका लागि मुख्य रूपमा पात्र विधानको सैद्धान्तिक आधारहरूलाई मुख्य आधार बनाइएको छ । यस कथासङ्ग्रहको पात्र विधानको सिद्धान्तका आधारमा अध्ययन विश्लेषण गर्दा शोध निगमनात्मक विधिमा आधारित रहेको छ । पात्र विधानका विभिन्न आधारहरू रहेका छन् विकलको हराएका। यसै क्रममा मोहनराज शर्माले शैली विज्ञान (२०४८: १२४-१२५) नामक पुस्तकमा पात्रहरूलाई लिङ्गका आधारमा, कार्यका आधारमा, प्रवृत्तिका आधारमा, स्वभावका आधारमा, जीवनचेतनाका आधारमा, आसन्नताका आधारमा, आबद्धताका आधारमा वर्गीकरण गरिएका छन् । यिनै आधारहरूलाई आधार बनाइ यस कथासङ्ग्रहमा सङ्कलित कथाहरूको अध्ययन गरिएको छ ।

१.८ शोधपत्रको रूपरेखा

पहिलो परिच्छेद : शोधपरिचय

दोस्रो परिच्छेद : पात्रविधानको सैद्धान्तिक स्वरूप

तेस्रो परिच्छेद : हराएका कथाहरू कथासङ्ग्रहका पात्रहरूको विश्लेषण

चौथो परिच्छेद : सारांश तथा निष्कर्ष

सन्दर्भसामग्री सूची

दोस्रो परिच्छेद

२. पात्र विधानको सैद्धान्तिक परिचय

२.१ विषयप्रवेश

कथा निकै पुरानो विधा हो । कथा भन्ने र सुन्ने परम्परासागै विकास भएको हो । कथाले मुख्य गरेर आनन्द र सन्देश दिने काम गर्दछ । मानव सभ्यताको विकाससागै मान्छेका जीवनमा घटित घटनाका साथै कल्पना, इतिहास, पुराण एवम् दैवी चमत्कार आदि विषयवस्तुलाई लिएर वक्ता र श्रोतामा सुन्ने, सुनाउने, प्रचलन चलिआएको पाइन्छ (बराल, २०६९ : ९) । नेपाली कथाको विकास परम्परा लोककथा, दन्त्यकथा र गाउखाने कथा हुदै अगाडि बढेको पाइन्छ । परापूर्व कालदेखि जन श्रुति स्मृति परम्परामा जीवित आख्यान, लघुकथा, कथा, लामो कथा, छोटो उपन्यास, उपन्यास हुदै अहिले कथाले आफ्ना स्वरूप प्राप्त गरेको हो । त्यसकारण कथा अहिले एउटा छुट्टै विधाको रूपमा देखा परेको छ । मानव भाषाको उत्पत्तिसागै मान्छेले आफ्ना भोगाई र अनुभवहरूमा केही काल्पनिकता थपेर एकले अर्कालाई सुनाउने गर्दा नै कथाले आफ्ना स्वरूप प्राप्त गरेको हो । वेद, पुराण, उपनिषद्, बाइबल, जातक कथा हुदै कथा विधा वर्तमान अवस्थासम्म आइ पुगेको हो ।

उन्नाइसौ शताब्दीमा मात्र आएर स्वरूप ग्रहण गरेको नेपाली कथा विधा पाश्चात्य साहित्यको देन हो । लोकले आस्था, विश्वास र भावनालाई बचाइ राख्न कथाको माध्यम अपनाएर त्यसलाई भन्ने र सुन्ने परम्पराको लोककथा लोकमानसमा परम्परित रूपमा विकसित भएको हो । यसै क्रममा कथात्मक निबन्धको पनि विकास भएको पाइन्छ । यही लोक कथाको परम्परा र कथात्मक निबन्धको मिलन भएर आधुनिक कथाको जन्म भएको हो । यही लोक कथाको परम्परा र कथात्मक निबन्धको मिलन भएर नै आधुनिक कथाको जन्म भएको हो ।

कथा लेखनमा आवश्यक पर्ने विभिन्न संरचक घटकहरूमध्ये पात्र पनि एक हो । पात्रविना कथाको रचना हुन सक्दैन । त्यसैले कथा रचनाका लागि आवश्यक पर्ने विभिन्न संरचक घटकहरूमध्ये पात्र वा चरित्र महत्त्वपूर्ण मानिन्छ । कथावस्तुलाई गति दिन, विषयवस्तुको विस्तार गर्न, सम्प्रेषणीय विषयलाई सम्प्रेष्य बनाउन कथानकभित्र पात्रको भूमिका रहन्छ । आख्यानको तत्त्वगत सङ्गठन प्रक्रियामा पात्रलाई अपरिहार्य तत्त्वका रूपमा लिइन्छ । प्राचीन तथा माध्यमिक कालीन आख्यान परम्परामा परलौकिक एवम् अलौकिक पात्र र मानवोत्तर पात्रको प्रयोग भए पनि आधुनिक कथामा यही जगत्का मानव प्रतिनिधि पात्रको प्रयोग गरेको पाइन्छ । कथा भित्रका सम्पूर्ण पात्रको सम्बन्ध रहेको हुन्छ । पात्र वा चरित्रलाई

पन्छाएर कुनै पनि आख्यानमा कृतिको रचना गर्न सकिदैन । त्यसकारण यस परिच्छेदमा पात्रको परिचय प्रस्तुत गर्दै पात्र विश्लेषणका आधारहरूको पनि चर्चा गरिएको छ ।

२.२ चरित्र शब्दको व्युत्पत्ति र अर्थ

चरित्र शब्द 'चर' धातुमा 'इत्र' प्रत्यय लागेर बनेको हो । यसका विभिन्न अर्थ हुन्छन् । व्यवहार, चालचलन, अभ्यास, काम, जीवन चरित्र, इतिहास, आत्मकथा, वृत्तान्त, साहसिक कथा, प्रवृत्ति, स्वभाव, कर्तव्य आदिलाई जनाउँदछ । साहित्यका विभिन्न विधाअन्तर्गत (नाटक, काव्य वा कविता, कथा, उपन्यास) कथावस्तुलाई अगाडि बढाउन प्रयोग गरिएका मानवीय वा मानवोत्तर प्राणी तथा निर्जीव वस्तुलाई पात्र भनिन्छ । पूर्वीय साहित्यमा वस्तु, नेता र रस मध्ये नेताले पात्रलाई जनाउँदछ र नेता वा पात्रको कार्यव्यापारद्वारा नै आख्यान अगाडि बढ्छ । 'पात्र' शब्द संस्कृत स्रोतबाट आएको हो । जसको अर्थ कुनै वस्तुको आधार, भाडो, प्राप्तकर्ता, जलाशय, दान पाउन योग्य व्यक्ति, दानपत्र, अभिनेता, नाटकको पात्र, राजाको मन्त्री, नहर, योग्यता आदेश भन्ने हुन्छ । त्यसैगरी काव्य, नाटक, कथा, उपन्यास आदिमा चरित्रको वर्णन गरिएको नायक नायिका वा अन्य कुनै व्यक्ति वा वस्तुलाई पात्र भन्न उपयुक्त देखिन्छ । अङ्ग्रेजीमा *क्यारेक्टर* भनेर चिनिने 'पात्र वा चरित्र' शब्दको अर्थ अङ्कित गर्नु, छाप लगाउनु, नाम लेख्नु, अभिनय गर्नु भन्ने हुन्छ (घर्ती, २०६७:८२) । कुनै पनि कृतिको घटनाक्रमलाई क्रमिक र शृङ्खलाबद्ध रूपमा अघि बढाउन प्रयोग गरिने तत्त्वलाई 'पात्र वा चरित्र' भनिन्छ । आख्यान र आख्यानमात्रक कृतिमा पात्रहरूको महत्वपूर्ण भूमिका हुन्छ र भूमिका अनुसार पात्रका विभिन्न प्रकार पनि हुन्छन् । ईसाको दोस्रो शताब्दीतिर ग्रीक लेखक थियोफ्रस्टसले 'क्यारेक्टर' नामक किताब लेखी यस शब्दको प्रथम प्रयोग गरेका थिए (उप्रेती, २०६९ : १०) । विशेषतः सत्रौँ र अठारौँ शताब्दीमा बेलायतमा व्यापक चर्चा पाएको यस शब्दले मान्छेका विशिष्ट गुण अवगुणहरूको चित्रण र व्याख्या गर्नुलाई जनाउँदछ । साहित्यका सन्दर्भमा नाटक, कथा, उपन्यास आदिमा कथा वाचकका रूपमा आएका व्यक्ति नै क्यारेक्टर हुन् । त्यसै गरी काव्य शब्दलाई काव्य, नाटक, कथा, उपन्यास आदि विद्यामा चरित्रहरूको वर्णन गरिएको नायक नायिका वा अन्य कुनै व्यक्तिहरू भनेर अर्थ्याइएको छ (उप्रेती, २०६९ : १०) । संस्कृत साहित्यमा प्राचीन कालदेखि नै नाटकका सन्दर्भमा पात्रको विवेचना भएको पाइन्छ । भरतमुनिले आफ्नो नाट्यशास्त्रमा नायक नायिका तथा अन्य व्यक्तिहरू सम्बन्धी विस्तृत विवेचना गरेका छन् । धनञ्जयले नाटकका प्रमुख पात्रहरूको चर्चा गर्ने क्रममा वस्तु, नेता र रसमध्ये नेतालाई पात्रको रूपमा चर्चा गरेका छन् ।

कोशीय अर्थलाई दृष्टिगत गर्दा पात्र शब्दले व्यक्तिलाई र चरित्र शब्दले व्यक्तिका स्वभाव, प्रकृति, आदत, व्यवहार, चालचलन आदिलाई बुझाउँदछ । कथामा पात्र अपरिहार्य हुन्छ र आवश्यक पनि हुन्छ । कथामा इतिहासमा आधारित पात्र पनि हुन्छन् भने कथाकारले सिर्जना गरेका वा मौलिक पात्र पनि हुन्छन् र कथाका पात्रलाई अनेक किसिमले विभाजन गर्न सकिन्छ (बराल, २०६९ : ६५) । खास गरी आख्यानमा देखापर्ने व्यक्तिहरू विभिन्न प्रकारका नैतिक

अभिवृत्तीय गुणहरूले युक्त हुन्छन् र यसै अभिलक्षणका कारण तिनलाई चरित्र भनिन्छ (शर्मा, २०५५ : २७०) । चरित्रहरू कथाका आधार हुन् जसले क्रियाव्यापार र द्वन्द्वमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्दछन् र कथाको स्वरूप अनुसार कथामा चरित्रहरू क्रियाशील हुने गर्दछन् (पौडेल, २०६५ : १३) । कथा छोटो आख्यान भएको हुनाले यसले थोरै चरित्रको अपेक्षा गर्छ र त्यो थोरै भनेको एक, दुई वा तीन, चार यस्तै हो । धेरै चरित्रको प्रयोग गरिदा कथाले पाठकलाई पार्ने प्रभाव नष्ट हुन्छ र कथा 'कथा' रहदैन (बराल, २०६९ : ६६) ।

कथामा पात्र भन्नाले सामान्यतया मानिस नै भन्ने बुझिन्छ । जब कि मानिस बाहेकका अन्य जड वस्तु पनि पात्रका रूपमा कथामा आउन सक्ने भए पनि पात्र भन्नाले सामान्यतया मानिस नै भन्ने बुझिन्छ । विभिन्न विद्वानहरूका उपयुक्त विचार र परिभाषाबाट कथामा चरित्रलाई महत्त्वपूर्ण तत्त्वका रूपमा लिन सकिन्छ । पात्र र शृङ्खलाबद्ध घटनाको आपसी सम्बन्धबाट एउटा कथा तयार हुन्छ । कथाबाट पात्रलाई अलग्याउने बित्तिकै घटनाहरू निर्जीव र निष्क्रिय बन्न पुग्दछन् । त्यसैले कथालाई आकर्षक र सजीव बनाउने काम पात्रले नै गर्दछ ।

२.३ पात्रको सैद्धान्तिक परिचय

साहित्यका विभिन्न विधाहरूमध्ये कथा एउटा स्वतन्त्र अस्तित्व भएको विधा हो । कथा लेखनमा आवश्यक पर्ने विभिन्न तत्त्वहरूमध्ये पात्र/चरित्र एउटा महत्त्वपूर्ण तत्त्व हो । चरित्रविना कुनै पनि अख्यानात्मक कृतिको रचना गर्न सकिँदैन । त्यसकारण यस परिच्छेदमा पात्रको परिचय प्रस्तुत गर्दै पात्रविधानका सैद्धान्तिक आधारहरूको निरूपण गरिएको छ । नेपाली साहित्यमा चरित्रलाई पात्रको समानार्थी शब्दको रूपमा प्रयोग गरिएको छ । त्यसकारण यहाँ पात्र वा चरित्रलाई एउटै शब्दको रूपमा प्रयोग गरिएको छ । कथानकमा आएको व्यक्ति वा वस्तु पात्र हो भने उसको गुण, दोष, विशेषता बानी र बेहोरा आदि चरित्र हो (श्रेष्ठ, २०४९ : ११) ।

पात्र वा चरित्र आख्यान कृतिमा आउने आवश्यक घटकहरूमध्ये एउटा महत्त्वपूर्ण घटक हो । विद्वानहरूले पात्रलाई आ- आफ्नै प्रकारले चिनाउने कोसिस गरेको पाइन्छ । उनीहरूले पात्रमा केही न केही गुण रहेको कुरालाई भने स्वीकार गरेका छन् । यही गुणका आधारमा पात्रहरूलाई सत् वा असत् पात्र भनेर छुट्याएको देखिन्छ । त्यही गुणका आधारमा आख्यानमा प्रयोग भएका कुन पात्र कस्तो प्रकारको हो भनेर छुट्याउन सकिन्छ । पात्रको परिचय दिने क्रममा ईश्वर बराल भन्दछन्, “आख्यानमा देखापर्ने व्यक्तिहरू विभिन्न प्रकारका नैतिक गुणले युक्त हुन्छन् र यस अभिलक्षणका कारण तिनलाई पात्र वा चरित्र भनिन्छ (बराल र

अरू, २०५५ : २७०) । यसैगरी बालकृष्ण पोखरेलले पात्रको अर्थ चाल-चलन, बानी-वेहोरा र व्यवहार हो भनेका छन् (पोखरेल र अरू, २०५५ : २९७) । केशवप्रसाद उपाध्यायका दृष्टिमा कथामा देखापर्ने मानवीय तथा मानवेत्तर प्राणी नै चरित्र वा पात्र हो । तिनीहरूको सम्बन्ध कथाको कार्य व्यापार र द्वन्द्वसाग रहेको हुन्छ (उपाध्याय, २०४९ : १४०) । कथामा पात्रहरू विचार तथा सारतत्त्वलाई बाहिर प्रकट गराउने माध्यम पनि हुन । आचार-विचार र बोली यी कुराबाट चरित्रको प्रकाशन हुन्छ । आख्यानमा पाइने व्यक्तिलाई पात्र भनिन्छ । नैतिक र अभिवृत्तीय गुणले युक्त पात्रलाई नै चरित्र भनिन्छ (शर्मा, २०५९ : ११४) । त्यसैगरी हरिप्रसाद शर्मा भन्दछन् : कथानक योजनामा आवश्यक तत्त्वलाई क्रमबद्धता प्रदान गर्न अपरिहार्य माध्यम पात्र हो (शर्मा, २०६४ : ३५१) । पात्र भएका ठाउँमा मात्र कार्यव्यापार र द्वन्द्वको परिकल्पना सम्भव हुने हुँदा कथामा पात्र वा चरित्र भन्नाले कथानक संलग्ठनको एक आधार भन्ने बुझिन्छ । कथामा पात्र शब्दले न केवल मानिस मात्र जनाउँछ, अपितु पशु-पंक्षी र निर्जीव वस्तुहरू पनि कथामा चरित्र हुन सक्छन् । लेखिका रमा शिवाकोटीका अनुसार पात्र भनेको आख्यान भित्रको व्यक्ति हो, जसले घटनालाई परिचालित गर्दछ र कथानकलाई गति दिएर अगाडि बढाउँछ । उनका विचारमा पात्र कथानकलाई अगाडि बढाउनको लागि कथाकारले चयन गरेको व्यक्ति वा वस्तु हो । उनले पात्र भनेको व्यक्ति नै हुनु पर्दछ भन्ने कुरा गरेको पाइन्छ (शिवाकोटी, २०६२ : ५७) । ईश्वर बरालका विचारमा पात्र नभएको उपन्यास पनि हुन्छ भन्ने कल्पना गर्न सकिन्न तर चरित्र मानव प्राणी मात्र नभई पशुपंक्षी र निर्जीव वस्तु पनि हुनसक्छ (बराल, २०५५ : ५) । कृष्णहरि बरालका विचारमा कथा वा अन्य साहित्यिक विधामा प्रयोग गरिने व्यक्तिलाई पात्र वा चरित्र भनिन्छ (बराल, २०६९ : ६५) । त्यसै गरी घनश्याम नेपालले आख्यानमा जुन तत्त्वका माध्यमद्वारा घटनाहरू हुन्छन् र विकसित बन्दछन् त्यस तत्त्वलाई पात्र भनेका छन् (नेपाल, २००५ : ५१) । पात्रका सम्बन्धमा माथि विभिन्न विद्वान्हरूका भनाइ अनुसार कथा लेखनमा पात्रको भूमिका महत्त्वपूर्ण रहादै आएको छ । त्यसकारण कथामा पात्रको भूमिका आवश्यक अनिवार्य देखिन्छ ।

यसरी पात्रको परिचय दिने क्रममा विद्वान्हरूमा मतैक्य नभए पनि कथानकलाई अगाडि बढाउनको लागि कथाकारले प्रयोग गरेको व्यक्ति भन्ने बुझिन्छ भने केही विद्वान्हरूको विचारमा मानवमात्र नभएर मानवेत्तर प्राणी पशु-पंक्षी वा कुनै निर्जीव वस्तुले पनि पात्रको भूमिका निर्वाह गर्न सक्ने कुरा बताएको पाइन्छ । त्यसकारण पात्र भनेको कथाकारले कथानकलाई फल प्राप्तिको लागि अगाडि बढाउने क्रममा प्रयोग गरेको मानवीय तथा मानवेत्तर प्राणी भन्ने बुझिन्छ । पात्र कथाको एउटा अनिवार्य तत्त्व हो ।

२.४ कथामा पात्रको भूमिका

कथानक योजनामा आवश्यक पर्ने तत्त्वहरूलाई क्रमबद्धता प्रदान गर्ने अपरिहार्य माध्यम पात्र हो । कथानक योजनाको कुनै पनि उपकरणहरू पात्र निरपेक्ष बन्न सक्दैन । पात्र भएका ठाउँमा पात्र वा कार्यव्यापार र द्वन्द्वको परिकल्पना सम्भव हुने हुँदा कथामा पात्र अथवा चरित्र भन्नाले कथानक संलग्ठनको एक प्रमुख आधार भन्ने बुझिन्छ । अतः कथाकारले आफ्नो

कल्पनालाई यथार्थतामा उतार्न र कथानकलाई फल प्राप्तिमा पुऱ्याउन पात्रको भूमिका महत्त्वपूर्ण रहेको देखिन्छ । आधुनिक कथा साहित्यमा सामान्यतः मानिसकै चरित्राङ्गन हुन्छ । व्यापक सन्दर्भमा भन्ने हो भने कथामा पात्र मानिस नै हुनुपर्छ भन्ने सीमा रहेको देखादैन । मानवेत्तर पात्रलाई पनि मानिसकै बोली भावना, विचार र मानसिकतामा राखेर अवलोकन गर्ने कथाकारको सहज वृत्तिले कथाको बौद्धिक क्षेत्र व्यापक र विस्तृत बन्न गएको देखिन्छ । कथामा चरित्र अत्यन्त महत्त्वपूर्ण रहन्छ र कथानक, घटना, वातावरण, जवसम्म चरित्रसाग सम्बन्धित रहादैन तबसम्म त्यहा बौद्धिकता र सचेत प्रकृतिको अभाव रहन्छ । त्यसैगरी सामाजिक यथार्थवादी कथाकार प्रेम चन्दले कथामा पात्रको विशेष भूमिका अनुभव गर्दै के भनेका छन् भने कथामा घटनाको कुनै किसिमको स्वतन्त्र अस्तित्व हुदैन, पात्रको मनोभावनालाई व्यक्त गर्ने सन्दर्भमा नै यसको महत्त्व झल्किन्छ । यसरी कथामा घटनाको अस्तित्वलाई स्वीकार गर्नको लागि पनि पात्रको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको देखिन्छ ।

पात्रको स्वभाव आचरण अनुसार नै विभिन्न प्रकारको घटनालाई उपस्थिति गराउदछ र कथालाई विश्वसनीय बनाउनका लागि चरित्र निर्माणमा कथाकारले विशेष ध्यान दिनु आवश्यक देखिन्छ । पात्रविना कथाको कल्पना गर्न सकिदैन भने पात्र चयन कै आधारमा कथाको कथावस्तु प्रभावकारी हुन्छ । पात्रले नै कथालाई जीवन्त बनाउनुको साथै सफलताको शिखरमा पुऱ्याउन मद्दत गर्दछ । कथाकारले कथामा चयन गरिएका पात्रहरू यथार्थ जीवनबाट लिइएका भएमात्र त्यसले सजीवता र विश्वसनीयता प्राप्त गर्न सक्दछ । नत्र कथाले पाठकको मन छुन सक्दैन र त्यस्ता कथाहरू फल प्राप्तिका बाटोमा लागेर पनि उद्देश्यमा पुग्न सक्दैनन । तर पात्रको सिर्जना भने कथाकारको चाहना, योग्यता, शैली र वस्तुको रूप र उद्देश्यमा निर्भर गर्दछ ।

यसरी पात्रको चारित्रिक सबलता, दुर्बलता यथार्थसाग रहेको सम्बन्ध र सामाजिक गतिविधिमा पात्रकै कारण कथाको सौन्दर्य राम्रो देखिन्छ । त्यसैले कथा लेखनमा पात्रको छनोट महत्त्वपूर्ण हुन जान्छ । पात्रविना कथाको कल्पना गर्न सकिदैन भने कथाको आधार वा मेरूदण्ड भन्नु नै पात्र हो । यसबाट पनि कथामा पात्रको भूमिका स्पष्ट भएको देखिन्छ ।

२.५ चरित्र चित्रण

कथामा प्रयुक्त भएका पात्रहरूले खेलेको भूमिका वा कुन पात्रले कस्तो भूमिका निर्वाह गरेको छ त्यसैलाई चरित्र-चित्रण भनेको पाइन्छ । कथामा प्रयुक्त पात्रहरूको चरित्र- चित्रण गर्ने आधारहरू विभिन्न प्रकारका हुन्छन् । त्यही प्रकारगत आधारलाई चरित्र-चित्रण विधि भनेको पाइन्छ र यो कथाकारको खुबी, रुचि र प्रतिभामा भर पर्ने कुरा हो । त्यसकारण साहित्यकार वा

विद्वान्हरूमा चरित्र-चित्रणका बारेमा मतैक्य भएको पाइदैन । कथामा पात्रको चरित्र-चित्रण मुख्यतया विश्लेषणात्मक वा प्रत्यक्ष विधि र नाटकीय वा परोक्ष विधि गरी दुई प्रकारले विभाजन गर्न सकिन्छ, (थापा, २०४७ : १६८) । कथा र उपन्यास दुवै आख्यान विधा भएकाले कथाको चरित्र-चित्रण विधि उपन्यासको चरित्र-चित्रण विधि समान भएको देखिन्छ । उपन्यासमा चरित्र-चित्रण गर्ने विधिलाई प्रत्यक्ष वा वर्णनात्मक र अप्रत्यक्ष वा नाटकीय गरी दुई किसिमले उल्लेख गर्न सकिन्छ, (बराल र एटम, २०४९ : २५) । त्यसकारण विभिन्न विद्वान्हरूका विचारहरूलाई ध्यानमा राख्दा कथामा प्रयोग हुने चरित्र-चित्रण विधिलाई प्रत्यक्ष वा वर्णनात्मक, अप्रत्यक्ष वा नाटकीय र आत्मकथात्मक गरी छुट्टा-छुट्टै बादागत रूपमा यसरी देखाउन सकिन्छ ।

२.५.१ प्रत्यक्ष वा वर्णनात्मक विधि

कथामा प्रयोग हुने चरित्र-चित्रण विधिहरूमध्ये यो एउटा महत्वपूर्ण विधि हो । यस विधिमा समख्याताले प्रत्यक्ष रूपमा पात्रको आकार-प्रकार, रूप-स्वरूप र भेष-भुषाको वर्णन तिनीहरूको तत्कालीन बाह्य वा आन्तरिक मनस्थितिको चित्रण तथा त्यसमा व्यक्त हुने हाउभाउ र क्रिया-प्रतिक्रियाको अङ्कन गर्दछ, (बराल र एटम, २०६६ : ५३) । कथाकार आफैले पात्रलाई उपस्थित गराएर प्रत्येक पात्रको स्थिति, सोच, विचार र अनुभवजस्ता कुराहरूलाई आफ्नो दृष्टिकोणले वर्णन गर्दछ । यस विधिको उदाहरणका रूपमा गुरुप्रसाद मैनालीको परालको आगो कथालाई लिन सकिन्छ । प्रत्यक्ष विधिको उदाहरणलाई तल उल्लेख गरिएको छ :

“चामेकी स्वास्नी गौथली साह्रै मुखाले थिई । राम्रा मुखले बाल्यो भने पनि बाङ्गाबाङ्गा कुरा भिकेर निहा खोज्थि” (श्रेष्ठ, २०५७ : ४०) ।

२.५.२ अप्रत्यक्ष वा नाटकीय विधि

यस विधिमा समख्याताले प्रत्यक्ष रूपमा आफै चित्रण र वर्णन गर्दैनन् । यस्तो विधिमा समख्याताहरू तटस्थ रहेका हुन्छन् । विभिन्न पात्रलाई कथामा उपस्थित गराएर उनीहरूलाई क्रिया-प्रतिक्रिया, भूमिका कथोपकथन आदि कुराद्वारा विस्तारै-विस्तारै पाठकहरूमा खोलिदिन्छन् । यसरी कथाकार आफैले वर्णन नगरी अन्य रूप वा माध्यमबाट चरित्र-चित्रण गरिने हुनाले यो विधिलाई अप्रत्यक्ष वा नाटकीय विधि भनिएको हो । कथामा प्रयुक्त भएको संवाद, घटना, वातावरण, प्रकृतिचित्रण आदिको माध्यमद्वारा अप्रत्यक्ष रूपमा चरित्र-चित्रण गरिएको हुन्छ, (थापा, २०४७ : १७१) । यस विधामा कथाकारले कथामा प्रयुक्त पात्रहरूको चरित्र-चित्रण प्रत्यक्ष नभएर अप्रत्यक्ष र नाटकीय तरिकाले गरेको पाइन्छ । अप्रत्यक्ष वा नाटकीय विधिको प्रयोग गरी

लेखिएको कथाको रूपमा गुरुप्रसाद मैनालीको शहीद कथालाई लिन सकिन्छ । मैनालीको शहीद कथामा कथाको नायक वीरबहादुरको चरित्रलाई चरित्रचित्रणको अप्रत्यक्ष विधिद्वारा निम्नासुसार प्रस्तुत गरिएको छ :

“एक छिनपछि रिक्सामा चढेर भन्यो-तपाईंको डेरा पनि उतै हो नि, बस्नुहोस डेरानेर उतारिदिउला” मैले हासेर भने-“भाडा लिने भए मात्रै बस्छु किनकि म पुलीस होइन नी, भन त भाडा लिन मञ्जुर छौ ?” अरे बाबु, त्यति बित्ता भरको ठाउमा उतारी पनि तपाईंसाग भाडा लिने ? गरिब छु मजदुरी गर्छु, तर पैसाका लागि आत्मा बेचेको छैन” (मैनाली, २०६२ :६६) ।

यस संवादबाट वीरबहादुर रिक्सा चालक भएको बुझ्न सकिन्छ । ऊ गरिब भएको र ज्याला मजदुरी गर्ने गरेको बुझिन्छ । यति हुदाहुदै पनि म पात्रसाग रिक्सा भाडा लिन नमान्नुले उसको उदार हृदयलाई देखाएको छ । उसको संवादको शैली हेर्दा वीरबहादुर बोलक्कड स्वभावको देखिन्छ । प्रस्तुत संवादले वीरबहादुरको आर्थिक अवस्था, पेशा, उदार चरित्र र बोलक्कड स्वभावलाई कथाकारको कुनै व्यक्तिगत टिप्पणी बिना प्रष्ट पारेको छ । चरित्र चित्रणको यस्तो विधिलाई अप्रत्यक्ष विधि भनिन्छ । अप्रत्यक्ष वा नाटकीय विधिबाट चरित्रचित्रण गर्दा समाख्याता टाढा बस्छ । संवादको प्रमुख कार्य ऊ पात्रको चरित्रको चित्रण गर्नु र घटनाहरूलाई नाटकीकरण गरेर अगाडि लैजानु हो ।

२.५.३ आत्मकथात्मक विधि

यो कथामा देखा परेका पात्रहरूको चरित्र-चित्रण गर्ने एउटा महत्त्वपूर्ण विधि हो । यस विधिको प्रयोग गरी लेखिएका कथाहरूमा कथाकारले कथामा घटेका घटनाहरूलाई ‘म पात्रका माध्यमले आफ्नै जीवनमा घटेका घटना जस्तो गरी प्रथम पुरुष दृष्टिविन्दुमा भन्दै गएको देखिन्छ । यस्ता कथामा घटनाको भन्दा चरित्रको बढी प्रस्तुति गरिन्छ । मैनालीको परालको आगो कथामा आत्मकथात्मक विधिको प्रयोग गरिएको छ ।

समग्रमा माथि उल्लेखित सम्पूर्ण विधिहरू आफैमा महत्त्वपूर्ण र प्रभावकारी रहेका देखिन्छन् । आधुनिक नेपाली कथाविधामा अनेकौं प्रकारका विधिहरू प्रचलनमा (प्रयोगमा) आएको भए तापनि यहाँ केही खास-खास विधिहरूका मात्र चर्चा परिचर्चा गरिएको छ ।

२.६ पात्रविधानको औचित्य

पात्रले कथावस्तुमा वर्णित घटनाहरूको सम्बन्धमा मानव र मानवोत्तर प्राणीसँग सम्बन्ध राख्दछ। पात्र कथाका विभिन्न घटकहरूमध्ये एक महत्त्वपूर्ण घटक हो। यसको संवाद र क्रियाकलापद्वारा उसको आफ्नो विचार र अभिव्यक्तिहरूलाई व्यक्त गर्न सहयोग पुऱ्याउँछ। पात्र चयनबाट व्यक्ति जीवनको बाह्य र आन्तरिक प्रवृत्तिहरूलाई देखाउनका साथै यसको माध्यमबाट कथाकारले स्वयम् मनुष्य जीवनको बृहत्तर सत्यको अध्ययन गर्न मद्दत पुऱ्याउँछ। कृतिमा प्रत्येक पात्रको रूप र विम्ब फरक किसिमले निर्धारण गरिने भएकाले सामान्यतः पात्रले फरक विचारलाई सम्प्रेषण गर्दछ। उनीहरूको चरित्रको विकास व्यवहार, आरोह, अवरोह, जातीय विशेषताहरू, मानवीय शास्वत सत्यहरू र व्यक्तिका प्रकृतिगत वैचित्र्यहरूलाई उद्घाटन गर्ने काम पात्रले गर्दछ। पात्रका माध्यमले कथावस्तुको विस्तार हुनुका साथै विचार विस्तार भएको हुन्छ। अतः चरित्रले विचारको सम्प्रेषण गर्ने काम गर्दछ र आख्यानमा सक्रिय भूमिका खेलेको हुन्छ। चरित्रका माध्यमबाट स्रष्टाले निश्चित र नैतिक अभिवृत्ति प्रकट गराउने हुँदा उनीहरूले संसार नै परिवर्तन गरिदिन सक्छन् (श्रेष्ठ, २०५७ : १०)। चरित्रले कथा र उपन्यास विधालाई सजिव बनाएर गति दिने महत्त्वपूर्ण जिम्मेवारी वहन गर्दछ। पात्रहरूले कथालाई उर्जा प्रदान गर्ने भएकोले यो अङ्गविना कथा संरचनाको कल्पना नै गर्न सकिँदैन (श्रेष्ठ, २०५७)। पात्रको चयन समग्र संरचनासित गाँसिएको हुनाले पात्रका माध्यमबाट स्रष्टाको जीवनदृष्टि तथा भावनालाई पनि बोध गराउने काम गरिएको हुन्छ।

अन्त्यमा पात्रहरू लेखकका सिर्जनात्मक कल्पनाद्वारा समाजका विभिन्न व्यक्ति वा वस्तुहरूको प्रतिनिधिका रूपमा कथामा देखा परेका हुन्छन्। उनीहरूले कथामा विभिन्न स्वरूप र चरित्रको भूमिका निर्वाह गरेको हुन्छन् र उनीहरू कै अस्तित्वले कथालाई सुरुदेखि अन्त्यसम्म विस्तारित गरेका हुन्छन्। कथा विधामा पात्रको चयन अर्थपूर्ण हुने गर्दछ।

२.७ पात्रको प्रकार

पूर्वीय साहित्यकारहरूले पनि पात्र वर्गीकरणका विभिन्न आधारहरूलाई अगाडि ल्याएको पाइन्छ। यिनै विविध आधारहरूलाई आधार मानेर पात्र वा चरित्रलाई वर्गीकरण काम नेपाली विद्वानहरूले पनि गरेका छन्। कथामा प्रयोग गरिने पात्रहरू विभिन्न प्रकारका हुन्छन्। कथानक र वातावरणको फरकपनले गर्दा गुणहरू फेरिन पुग्दछन्। कथामा पात्रहरूले निर्वाह गरेको भूमिका, कार्यव्यपार, स्वभाव, गुण, दोष, प्रकृति तथा विचार र दृष्टिकोण आदिलाई आधार मानेर पात्रहरूको वर्गीकरण गर्न सकिन्छ। पात्रहरूको वर्गीकरणका सन्दर्भमा समालोचकहरूका बीच मतैक्य भएको पाइँदैन। त्यसकारण विद्वानहरूले व्यक्त गरेका पात्र वर्गीकरणका आधारहरूलाई यहाँ प्रस्तुत गर्ने कोशीस गरिएको छ। आख्यानको कथावस्तुमा पात्रले खेलेको भूमिका र प्रभाव तथा स्वभाव र घटनाहरूबाट तिनीहरूमा उत्पन्न हुने क्रिया-प्रतिक्रियालाई

ध्यान दिदै हिमांशु थापाले पात्र वर्गीकरणका मुख्यतया प्रमुख पात्र र गौण पात्र, व्यक्ति प्रधान पात्र र वर्ण प्रधान पात्र तथा गतिशील पात्र र स्थिर पात्र गरी तीनवटा आधार प्रस्तुत गरेका छन् (थापा, २०४७ : १२८) । आख्यानमा प्रयुक्त पात्रहरूलाई विभिन्न दृष्टिकोणबाट हेर्न सकिने धारणा राख्दै घनश्याम नेपालले पात्र वर्गीकरणलाई गोला र चेष्टा पात्र, सापेक्ष र निरपेक्ष पात्र, गतिशील र गतिहीन पात्र, सार्वभौम र आञ्चलिक पात्र, पारम्परिक र मौलिक पात्र तथा प्रकार र आद्यप्रकार पात्र गरी छ वटा आधार प्रस्तुत गरेका छन् (नेपाल, सन् २००५ : ५६) । त्यस्तै मोहनराज शर्माले पात्र वर्गीकरणमा लिङ्गको आधार, कार्यको आधार, स्वभावको आधार, आसन्नताको आधार, जीवनचेतनाको आधार, प्रवृत्तिको आधार र आवद्धताको आधार गरी सातवटा शैलीवैज्ञानिक आधार प्रस्तुत गरेका छन् (शर्मा, २०५९:११६) । कथा र उपन्यास दुवै आख्यान विधा भएका हुनाले उपन्यासमा गरिएको पात्र वर्गीकरणका प्रकारलाई यहाँ प्रस्तुत गर्ने जमर्को गरिएको छ ।

यसरी पात्रहरू विभिन्न परिवेश, स्वभाव, जाति, संस्कृति र वातावरणबाट लिइने हुँदा तिनीहरूले निर्वाह गर्ने कार्य प्रवृत्ति पनि फरक फरक किसिमका हुने गर्दछन् । अतः कथामा प्रयुक्त पात्रहरूलाई विभिन्न किसिमले वर्गीकरण गरिएको हुन्छ ।

२.८ कथामा पात्र वर्गीकरणका आधारहरू

मानव जीवन सबै एकै प्रकारको हुदैन । मानिसहरू विभिन्न प्रकारका हुन्छन् र समय अनुकूल मानव जीवनमा परिवर्तनका रेखाहरू पनि परिवर्तन हुदै जान्छन् । कुनै पनि कृतिमा पात्रले सिङ्गो मानव जीवनको प्रतिनिधित्व गर्ने हुनाले मानिसका स्वभाव अनुरूप नै पात्रको वर्गीकरण गर्नु उपयुक्त हुन्छ । यसै धारणालाई आत्मसात गर्दै पूर्वीय विद्वान्हरूले विभिन्न समयमा पात्रहरूको वर्गीकरणका बारेमा आफ्ना आफ्ना धारणाहरू व्यक्त गरेका छन् । जसमध्ये केही विद्वान्हरूका धारणालाई यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ । 'साहित्य प्रदीपमा विश्वनाथका अनुसार नायकका चार भेद धीरोदात्त, धीरोद्धत, धीरललित र धीरप्रशान्त भनी देखाएका छन् । (शर्मा सिग्देल, २०५८:१२१) ।

१. धीरोदात्त: आत्म प्रशंसाविहीन, क्षमाशील, अति गम्भीर, हर्ष विशादमा अविचल, स्थिर र विनयी नायक धीरोदात्त मानिन्छ ।

२. धीरोद्धतः मायावी, भयङ्कर, चञ्चल, अभिमानी र आत्मप्रशंसक नायकलाई धीरोद्धत भनिन्छ ।

३. धीरललितः चिन्ताविहीन, कोमल स्वभावको, रातदिन कला साधनामा लीन नायकलाई धीरललित भनिन्छ ।

४. धीरप्रशान्तः सामान्य नायक गुणले सम्पन्न, माथि वर्णित तीनथरी नायकहरूभन्दा भिन्न, ब्राम्हाणादि नायकलाई धीरप्रशान्त भनिन्छ ।

यी चार थरीका नायकका साथ दक्षिण, धृष्ट, अनुकूल र शठ यी चार भेदको मेल हुदा नायकको भेद सोढा हुन्छ । यिनलाई उत्तम, मध्यम र अधम यी तीन भेदमा पुनः विभाजित गर्दा नायकका जम्मा अठचालिस भेद हुन्छन् । नायकको सहायता गर्ने भन्दा केही न्यून गुण भएकालाई पीठमर्द भन्दछन् । मन्त्री गुरु, पुरोहित मित्र, बन्धु, सेवक, भक्त यी मध्ये केही पनि पीठमर्द हुन सक्छ ।

साहित्य दर्पणमा नायकका साथै नायिकाको पनि चर्चा गरिएको छ । तदनुसार नायिकामा पनि सामान्य नायकका प्रसङ्गमा उल्लिखित गुण पाइन्छन् । यिनका मुख्य रूपले तीन भेद छन् - स्वकीया, परकीया र साधारण (शर्मा सिग्देल, २०५८:१२२)।

१. स्वकीया : सरल प्रकृतिकी, विनययुक्त, गार्हस्थ चलाउने, कोमलता आदि सद्गुणहरूले युक्त र पतिव्रत नायिकालाई स्वकीया भनिन्छ ।

२. परकीया : अविवाहिता वा विवाहिता भए पनि व्यभिचारिणी, निर्लज्ज नायिकालाई परकीया भनिन्छ । यी दुई थरीका हुन्छन्, परस्त्री र कन्या ।

३. साधारण : कलाहरू जान्ने, वेश्या, धृष्ट, नक्कली प्रेमले वश गर्न सक्ने नायिकालाई साधारण वा सामान्या भनिन्छ ।

यिनका विभिन्न भेदोपभेद गरी ३८४ प्रकारका नायिकाहरू साहित्य दर्पणमा जनाइएका छन् । अन्यत्र यो ११५२ पनि पुऱ्याइएको छ ।

पूर्वीय मान्यताअनुसार धीरोदात्त, धीरोद्धत्त, धीरललित र धीरप्रशान्त गरी मुख्य रूपले नायकका चार भेद देखाइएको छ भने नायिकाका स्वकीया, परकीया र साधारण गरी तीन भेद जनाइएको छ । नायक र नायिका बाहेक अन्य पात्रका बारेमा खासै उल्लेख गरिएको पाइदैन ।

पाश्चात्य विद्वान अरिस्टोटलका अनुसार " चरित्र त्यो हो, जसले हामीलाई अभिकर्ताहरूमा केही गुणहरू आरोपित गर्छ र चरित्र त्यसलाई भनिन्छ, जसलाई कुनै व्यक्तिका रुचि अरुचिको प्रदर्शन गर्नुका साथै कुनै नैतिक प्रयोजनलाई व्यक्त गर्दछ " (त्रिपाठी, २०६५ : ६०) ।

नेपाली विद्वानहरूले आ- आफ्नै प्रकारले चरित्रको वर्गीकरण गरेको पाइन्छ । ती हुन् :

१. लिङ्गका आधारमा - (क) स्त्रीलिङ्गी र (ख) पुलिङ्गी
२. कार्यका आधारमा - (क) प्रमुख (ख) सहायक (ग) गौण
३. प्रवृत्तिका आधारमा - (क) अनुकूल (ख) प्रतिकूल
४. स्वभावका आधारमा - (क) गतिशील (ख) स्थिर (ग) गतिहीन
५. जीवनचेतनाका आधारमा - (क) वर्गीय (ख) व्यक्तिगत
६. आसन्नताका आधारमा - (क) नेपथ्य (ख) मञ्चीय
७. आवद्धताका आधारमा - (क) बद्ध (ख) मुक्त

कृष्णहरि बराल र नेत्र एटम (उपन्यास, सिद्धान्त र नेपाली उपन्यास, २०५८:३०) का अनुसार ले माथिका प्रकारहरू लगाएत निम्न प्रकारलाई पनि समावेश गरेका छन् ।

१. गतिशील र गतिहीन
२. यथार्थ र आदर्श
३. अन्तर्मुखी र बहिर्मुखी
४. सार्वभौम र आञ्चलिक
५. गोला र च्याप्टा

६. पारस्परिक र मौलिक गरी वर्गीकरण गरेका छन् (बराल र एटम, २०५८:३०) ।

राजेन्द्र सुवेदी (नेपाली उपन्यास परम्परा र प्रवृत्ति, २०६४:२२) का अनुसार :

१. गतिशील

२. स्थितिशील गरी २ प्रकारमा विभाजन गरेका छन् (सुवेदी, २०६४:२२) ।

घनश्याम नेपाल (आख्यानका कुरा १९८७:२५) का अनुसार :

१. गोला र च्याप्टा

२. सापेक्ष र निरपेक्ष

३. गतिशील र गतिहीन

४. सार्वभौम र आज्ञाचलिक

५. पारम्परिक र मौलिक

६. प्रकार र आद्य प्रकार गरी पात्रको वर्गीकरण गरेका छन् । (घर्ती, २०६७:८४)

टङ्कप्रसाद न्यौपाने (साहित्यको रूपरेखा २०४९:२०९) का अनुसार :

१. कथावस्तुका दृष्टिले (क) प्रधान र (ख) गौण

२. चरित्र चित्रणका दृष्टिले (क) स्थिर र (ख) गतिशील

३. भूमिकाका दृष्टिले (क) वर्गीय र (ख) वैयक्तिक (घर्ती, २०६७:८४)

ऋषिराज बराल (उपन्यासको सौन्दर्य शास्त्र २०५६:३४) का अनुसार :

१. गोला र च्याप्टा

२. प्रतिनिधि र व्यक्तिगत

३. द्विमुखी र बहिर्मुखी गरी वर्गीकरण गरेका छन् । (घर्ती २०६७:८४)

कृष्णहरि बराल (कथा सिद्धान्त, २०६९ : ६६) का अनुसार :

१. नायक तथा नायिका

२. प्रतिनायक

३. गोला र चेष्टा

४. गतिशील र गतिहीन

५. सावैभौम र आञ्चलिक

६. वर्गीय र व्यक्तिगत

७. अन्तर्मुखी र बहिर्मुखी

८. पारस्परिक तथा मौलिक गरी वर्गीकरण गरेका छन् । (बराल, २०६९ : ६६)

यसै गरी पात्रहरूलाई ऐतिहासिक, सामाजिक, वैचारिक र मनोवैज्ञानिक गरी चार वर्गमा वर्गीकरण गरिएको पनि पाइन्छ ।

माथि प्रस्तुत विभिन्न विद्वान्हरूको धारणा बमोजिम पात्रहरूको वर्गीकरण उपर्युक्त विविध प्रकारबाट उल्लेख गर्न सकिन्छ । तथापि सबैभन्दा माथि प्रस्तुत मोहनराज शर्माको ७ प्रकारको पात्र वर्गीकरण (शर्मा, २०५०:२९) ले सबैजसो पक्ष समेट्ने र उपयुक्त देखिएकाले यहाँ संक्षिप्त चर्चा गरिएको छ ।

२.८.१ लिङ्गका आधारमा

आख्यानमा कृतिभिन्न प्रयुक्त पात्रहरूको शारीरिक जात छुट्याउने आधार बनेको लिङ्ग हो । लिङ्गका आधारमा कथामा प्रयुक्त पात्रहरूलाई पुरुष र स्त्री गरी दुई प्रकारले छुट्याइन्छ । पात्रको शारीरिक बनावट, नाम, स्वभाव र उसका लागि प्रयुक्त भएका क्रियापदका आधारमा लिङ्गलाई विभाजन गरिन्छ (शर्मा, २०६३ : ३९२) । वास्तवमा जीववैज्ञानिक आधारमा मानिसका दुई रूप पुरुष र नारी सबै मानव पात्रलाई छुट्याउने एउटा आधार हो । मानव-सभ्यताको विकास प्रक्रिया तथा सामाजिक संरचनामा यी दुवैको समान महत्त्व रहेको छ । कथाले हाम्रो समाज र सभ्यता मै भएका कुराहरूलाई अभिव्यक्त गर्ने हुनाले यसमा नारी पुरुषलाई पात्रको रूपमा उभ्याइएको हुन्छ । यसरी कथामा प्रयुक्त भएका पात्रहरूमा कुनै

कथामा पुरुष पात्र बढी हुन्छन् भने कुनैमा नारी, तर कथाको कार्यव्यापारमा यी दुवैको उपस्थितिले कथालाई गतिशीलता र पूर्णता प्रदान गरेको हुन्छ ।

कथाका पात्रलाई छुट्याउने एक महत्वपूर्ण आधार लिङ्ग हो । लिङ्गले पात्रको प्राकृतिक जात छुट्याउने हुदा यसका आधारमा पुलिङ्ग र स्त्रीलिङ्ग गरी दुई वर्गका हुन्छन् (बराल र एटम, २०६६ : २९) पात्रहरूको शारीरिक जात छुट्याउने प्रमुख आधार हो लिङ्ग । लिङ्गका आधारमा मानिसका नैसर्गिक प्रवृत्तिहरू छुट्टिने हुदा आख्यानमा सोही आधारमा स्पष्टाले पात्रहरूको चित्रण गरेको हुन्छ । लिङ्गका आधारमा पात्रहरू दुई प्रकारका हुन्छन् । पुरुष पात्र र स्त्री पात्र । मैनालीको परालको आगो कथामा आएका चामे, जुठे दमै पुरुष पात्र हुन् भने चामेकी स्वास्नी गौथली, जुठे दमैकी स्वास्नी स्त्री पात्र हुन् ।

२.८.२ कार्यका आधारमा

कार्यका आधारमा पात्रहरू मुख्य, सहायक र गौण पात्र हुन्छन् । कथामा उपस्थित भएका पात्रहरू सबैले समान भूमिका निर्वाह गरेका हुदैनन् । कथामा अनेक चरित्र भएका पात्रहरूको उपस्थिति हुन्छ र उनीहरूले कथामा फरक-फरक भूमिका निर्वाह गर्दछन् । कथामा प्रयुक्त पात्रहरूमध्ये कुनै चरित्रले सुरुदेखि अन्त्यसम्म प्रमुख भूमिका निर्वाह गरेका हुन्छन् र तिनीहरू कथामा अन्य पात्रका लागि प्रेरणाको स्रोत तथा मार्गदर्शक बनेका हुन्छन् । कथामा सुरु, मध्य र अन्त्य कुनै पनि भाग र कुनै पनि अवस्थामा देखापरेर प्रमुख पात्रको सहयोगीका रूपमा आउँछन् र कथाको कार्यव्यपार सम्पन्न गर्दछन् भने कथामा कुनै पात्र सुरु, मध्य र अन्त्य भागमा देखापर्दछन् र कथानकमा सूक्ष्म र न्यून भूमिका निर्वाह गर्दछन् । सामान्यतः कथामा सबै भन्दा धेरै पटक नाम वा सर्वनाम पुनरावृत्ति हुने र आदि देखि अन्त्यसम्म आउने पात्रलाई प्रमुख पात्र भनिन्छ । त्यसभन्दा थोरै नाम वा सर्वनाम आउने सहायक र अन्य चाही गौण पात्र हुन्छन् (बराल र एटम, २०६६ : २९) ।

कथामा मूल कथासाग सम्बन्धित भएर सबैभन्दा बढी भूमिका निर्वाह गर्न र सुरुदेखि अन्त्यसम्म आफ्नो भूमिकालाई सक्रिय रूपमा अगाडि बढाएका हुन्छन् । कथामा यस्ता पात्र सङ्ख्यात्मक रूपमा कम हुन्छन् र यस्ता पात्रलाई प्रधान वा मुख्य पात्र भनिन्छ । कथामा प्रमुख पात्र भन्दा कम भूमिका निर्वाह र महत्त्व कम प्राप्त गर्ने पात्रलाई सहायक पात्र भनिन्छ भने कथामा न्यून भूमिका निर्वाह गर्ने र प्रसङ्ग अनुसार देखापर्ने र हराउने पात्रलाई गौण पात्र भनिन्छ । प्रमुख पात्रको अभावमा कथानक अगाडि बढ्न सक्दैन र सहायक पात्रको अभावमा

कथा अपाङ्ग बन्दछ, तर गौण पात्रलाई कथानकबाट हटाएर पनि कथा अगाडि बढ्न सक्दछ । यसले कथानकमा खासै असर पर्दैन । उद्देश्य पनि खल्बलिँदैन । यसले कथामा गौण भूमिका मात्र निर्वाह गरेको हुन्छ । कथानकलाई अगाडि बढाएर कार्यव्यापार सम्पन्न गर्ने पात्रलाई कथामा कार्यका आधारमा प्रमुख, सहायक र गौण गरी तीन वर्गमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ ।

कथामा निश्चित केही पात्रहरूलाई प्रमुख मानिन्छ, जसको कथामा प्रमुख भूमिका हुन्छ । ऊ प्रमुख पात्र हो जसलाई बोलीचालीको सरल भाषामा नायक नायिकाद्वारा सम्बोधन गरिन्छ । मुख्य पात्रका सहयोगी बनेर आएका पात्रहरू सहायक मानिन्छन् भने आख्यानमा कुनै ठोस भूमिका नभएको भए पनि कथानक भित्र समेटिएर आएका अन्य केही पात्रहरू गौण पात्र मानिन्छन् । ती पात्र हट्दा पनि आख्यान संरचनामा त्यति ठूलो नोक्सान पर्दैन । कथाको घटनासाग कहीँ कतै जोडिएका तर त्यस्तो खास भूमिका नभएका पात्र कथाका गौण पात्र अन्तर्गत पर्दछन् । कथाबाट यी पात्रलाई हटाइदिए पनि कथाको संरचनामा खास असर पर्दैन । जस्तै उदाहरणको लागि मनु ब्राजाकीको भुन्टीको भविष्य कथामा भुन्टी मुख्य पात्र हो, म पात्र सहायक पात्र हो भने कण्डक्टर बसका यात्री आदि गौण पात्र हुन् । कथामा प्रमुख, सहायक र गौण पात्र हुनैपर्छ भन्ने छैन । कुनै कथामा सहायक पात्र नहुन सक्छन् भने कुनै कथामा गौण पात्र नहुन सक्छन् तर मुख्य पात्रविना कथा रचना सम्भव हुदैन ।

२.८.३ प्रवृत्तिका आधारमा

आख्यानमात्मक कृतिभित्र प्रयुक्त सबै पात्रहरू अवश्य पनि एउटै प्रवृत्तिका हुदैनन् । तिनीहरूमध्ये कतिपयले सकारात्मक भूमिका निर्वाह गरेका हुन्छन् भने कतिपयले नकारात्मक भूमिका निर्वाह गरेका हुन्छन् । सकारात्मक कार्य गर्न सत् र नकारात्मक कार्य गर्न खराब गुणले युक्त असत् पात्र हो । यसरी पात्रले कथामा निर्वाह गरेको सकारात्मक-नकारात्मक भूमिकामा अर्थात् उसमा विद्यमान रहेको गुणका आधारमा पात्रहरू अनुकूल र प्रतिकूल गरी दुई प्रकारका हुन्छन् (शर्मा, २०५९ :११७) । कथामा सकारात्मक भूमिका निर्वाह गर्ने पात्रलाई अनुकूल वा नकारात्मक भूमिका निर्वाह गर्ने पात्रलाई प्रतिकूल पात्र भनिन्छ । अनुकूल पात्रहरू सत् गुणले युक्त, इमानदार तथा कर्तव्यनिष्ठ हुन्छन् । यस्ता पात्रहरूले सजिलै पाठकहरूको सहानुभूति प्राप्त गर्दछन् । यस्ता प्रकृतिका पात्रहरूले प्रायः प्रमुख वा कथानकलाई फल प्राप्तिमा पुऱ्याउन सहयोगी भूमिका निर्वाह गरेका हुन्छन् । कथानकमा अनुकूल पात्रको विपरीत

नकारात्मक भूमिका निर्वाह गर्ने खराब आचरण भएका पात्रलाई प्रतिकूल पात्र भनिन्छ, र यस्ता पात्रहरूले कथानकको फल प्राप्तिमा बाधा पुर्‍याउने भूमिका निर्वाह गर्दछन् । प्रतिबिम्ब सबै पात्रमा हुदैन् । पाठकहरू सहानुभूतिको सट्टा घृणा प्रकट गर्दछन् । कथामा पात्रहरूले सकारात्मक र नकारात्मक दुबै भूमिका निर्वाह गरेका हुन्छन् । नकारात्मक भूमिका निर्वाह गरी पाठकको घृणा प्राप्त गर्ने पात्र प्रतिकूल अथवा असत् पात्र हुन्छ (बराल र एटम, २०६६ : २९) । गुरुप्रसाद मैनालीको छिमेकी कथाको गुमाने अनुकूल पात्र हो भने रमेश विकलको लाहुरी भैसी कथाको द्वारे वा प्रतिकूल पात्र हो ।

२.८.४ स्वभावका आधारमा

स्वभावका आधारमा गतिशील र गतिहीन (स्थिर) गरी पात्रलाई दुई किसिमले वर्गीकरण गर्न सकिन्छ । स्थिरता र गतिशीलता कार्य व्यापारबाट निक्क्यौल हुन्छ । सुरुदेखि अन्त्यसम्म स्वभाव आचरण र कार्यशैलीमा परिवर्तन नहुने एउटै खालको कार्यव्यापारमा प्रस्तुत हुने अर्थात् परिस्थितिमा परिवर्तन आएपनि आफ्नो स्वभावमा स्थिर रहने अविचलित स्वभावका पात्रहरू स्थिर तथा गतिहीन पात्र हुन् भने कार्य व्यापारबाट प्रभावित भई आफ्ना सिद्धान्त, मान्यता, आचरण, सोचाइ र कार्यव्यापारमा समयअनुसार परिवर्तन भएर प्रस्तुत हुने अर्थात् समय र परिस्थिति अनुसार आफ्नो सिद्धान्त, स्वभाव र जीवनधारलाई परिवर्तन गरी प्रस्तुत हुने पात्र गतिशील पात्र हुन् । भौतिक परिवेशले मनोदशामा प्रभाव पारेपछि मानसिक स्थितिमा स्वतः परिवर्तन आउने हुदा मनोवैज्ञानिक कथाका पात्रहरू प्रायः गतिशील हुन्छन् । कथामा कुनै यस्ता पात्र पनि हुन्छन् जो कथामा घटनाक्रमको विकाससागै सिर्जना भएको नया परिस्थितिमा आफूलाई समायोजन गर्न आफ्नो विचार, व्यवहार वा चरित्रलाई पनि नया परिस्थिति अनुरूप परिवर्तन गरिदिन्छ । ती पात्रलाई गतिशील पात्र भनिन्छ । यसरी कुनै घटना नया परिस्थितिका वा वातावरणले गर्दा आफ्नो चरित्रमा परिवर्तन ल्याउने पात्र गतिशील पात्र हुन् भने आदिदेखि अन्त्यसम्म चारित्रिक दृष्टिले भिन्नता नआउने पात्र गतिहीन पात्र हुन् (बराल र एटम २०६६ : २८) । जस्तै गुरुप्रसाद मैनालीको पापको परिणाम कथाको कान्तु पाण्डे गतिशील पात्र हो भने मैनालीकै कर्तव्य कथाको मुरलीधर गतिहीन पात्र हो ।

२.८.५ जीवन चेतनाका आधारमा

जीवनचेतनाको आधारलाई सामाजिक प्रतिनिधित्वको आधार पनि भनिन्छ । कथाले समाजको प्रतिनिधित्व गर्ने हुनाले कथामा प्रयुक्त पात्रहरूको सामाजिक भावनाको प्रतिनिधित्व गरेका हुन्छन् तीमध्ये कतिपय पात्रले वर्ग विशेषको प्रतिनिधित्व गर्दछन् भने कतिपयले व्यक्ति विशेषको मात्र प्रतिनिधित्व गरेका हुन्छन् । त्यसकारण कथामा प्रयुक्त पात्रहरूले गरेको प्रतिनिधित्वको आधारमा वर्गीय पात्र र व्यक्तिगत पात्र गरी दुई वर्गमा विभाजन गरिन्छ (शर्मा, २०६३ : ९३) । समाजको कुनै पनि वर्गविशेषको प्रतिनिधित्व गर्ने पात्र वर्गीय पात्र-अन्तर्गत पर्दछ, र यस्ता पात्रहरूले समाजमा विद्यमान दुःख, सुख, कठिनाई, धनी, गरिब, शोषक, शोषित, किसान, मजदुर आदि विभिन्न वर्गको प्रतिनिधित्व गरेका हुन्छन् भने अर्को कुनै पनि

वर्गविशेषको प्रतिनिधित्व नगर्ने वा कथामा देखापरेको पात्र जसले आफ्नो मात्र प्रतिनिधित्व गरेको हुन्छ, त्यसलाई व्यक्तिगत पात्र भनिन्छ ।

जीवन चेतनाका आधारमा पात्र दुई प्रकारका हुन्छन् । सामाजिकतालाई प्रतिनिधित्व गर्ने पात्र वर्गीय हुन्छ भने अर्कोसाग स्वभाव नमिल्ने वा निजी चरित्र भएको पात्र व्यक्तिगत हुन्छ (बराल, २०६९ : ६७) । विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाको एक रात कथाको किशोर वर्गीय पात्र हो भने कोइरालाकै राइटर बाजे कथाकी नायिका भोटिनी व्यक्तिगत पात्र हो ।

२.८.६ आसन्नताका आधारमा

कथामा प्रयुक्त पात्रहरूको उपस्थितिलाई आसन्नता भनिन्छ । कथामा उपस्थित भएका पात्रहरूमध्ये केही पात्रहरू कथानकमा प्रत्यक्ष रूपमा उपस्थित भएर कथानकलाई अगाडि बढाउन महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेका हुन्छन् भने केही अप्रत्यक्ष वा गौण रूपमा कथामा देखापर्दछन् । यसरी कथामा उपस्थित भएका पात्रहरूलाई उनीहरूको उपस्थितिको आधारमा मञ्चीय र नेपथ्य गरी दुई वर्गमा विभाजन गरिन्छ (शर्मा, २०६३ : ३९३) । यो आधार पनि चरित्र-चित्रणको एउटा महत्वपूर्ण आधार हो । कथानकमा प्रत्यक्ष रूपमा उपस्थित भएर कार्य सम्पन्न गर्ने पात्र मञ्चीय हो अर्थात् मञ्चमा देखिएका सबै पात्रहरू मञ्चीय पात्रहरू हुन् भने मञ्चीय पात्रको भूमिकालाई सहयोग गर्ने वा साङ्केतिक रूपमा कार्य गर्ने पात्रलाई नेपथ्य पात्र भनिन्छ । यो वर्गीकरण अन्य विधाको तुलनामा नाटक विधामा बढी प्रयोग भएको पाइन्छ । कथानकलाई अघि बढाउन सहयोग गर्ने प्रमुख र सहायक भूमिका निर्वाह गर्ने पात्र मञ्चीय पात्रान्तर्गत पर्दछन् भने गौण पात्रलाई नेपथ्य भागमा राखेको पाइन्छ । नेपथ्य पात्र प्रमुख वा सहायक पात्रले नामोच्चारण गरेर कथामा देखापर्दछ वा कथामा कुनै सङ्केतद्वारा पनि प्रस्तुत गर्न सकिन्छ । कथामा उपस्थित भई कार्यव्यापार वा संवाद प्रस्तुत गर्ने पात्र मञ्चीय पात्र हुन्छ भने कथयिताले वा अन्य पात्रले नामोच्चारण मात्र गरेका पात्र नेपथ्यीय हुन्छ -बराल र एटम, २०६६ : ३०) ।

२.८.७ आबद्धताका आधारमा

कथामा उपस्थित पात्रहरू कथानकका बीचमा अन्योन्याश्रित सम्बन्ध रहेको हुन्छ । यसरी प्रयुक्त पात्रहरूमध्ये केही पात्रको भूमिका कथानकमा बढी र केहीको कम हुन स्वाभाविक नै हो । त्यसकारण त्यही भूमिकाको आधारमा कुनै पात्रलाई कथानकबाट हटाएको खण्डमा पनि

कथानकको संरचनामा फरक पर्दैन भने केही पात्रहरूलाई कथानकबाट एकछिन पनि अलग गर्न सकिदैन वा गरेको खण्डमा कथानक अधि बढ्न सक्दैन वा कथाको उद्देश्य प्रभावित हुन जान्छ । त्यही पात्र र कथानकको बीचको सम्बन्धलाई आबद्धता भनिन्छ । आबद्धताका आधारमा कथामा प्रयुक्त पात्रहरूलाई बद्ध र मुक्त गरी विभाजन गरिन्छ (शर्मा, २०६३) । बद्ध पात्र भनेको कथानकबाट एक पलका लागि पनि हटाउन नसकिने वा कथानक र उसको सम्बन्ध प्रत्यक्ष रहेको हुन्छ भने मुक्त पात्रले कथामा गौण भूमिका खेलेको हुन्छ र उसलाई कथानकमा राख्दा वा हटाउदा कथाको उद्देश्य र फल प्राप्तिमा खासै फरक पर्दैन । अतः पात्र विश्लेषणका आधारहरूमध्ये यो आधार पनि एउटा महत्त्वपूर्ण आधार हो ।

कृतिको पर्याधारमा रहेका सन्दर्भहरूमा बाधिएर सार्थक हुने पात्रहरू बद्ध पात्र हुन् भने कृतिको पर्याधारबाट स्वतन्त्र भएर सार्थक हुने पात्रहरू मुक्त पात्र हुन्छन् । मुक्त पात्रहरूलाई कथाबाट हटाईदिदा पनि तिनले कथानकको संरचनामा खासै असर पर्दैनन् तर बद्ध पात्रहरू कथानकमा भएनन् भने कथानकको संरचना भङ्ग हुन पुग्दछ । बद्ध पात्रलाई भिक्दा कथानकको संरचना भत्किन्छ तर मुक्त पात्रलाई कथानकले त्यति स्थान नदिएको हुदा तिनलाई भिक्दा पनि कथानकमा खासै हलचल उत्पन्न हुदैन (बराल र एटम, २०६६ : २०) । बद्ध पात्र कथानकसाग यसरी जोडिएका हुन्छन्, जसको अनुपस्थितिमा कथा अपाङ्ग जस्तै हुन्छ । मुक्त पात्रको कथानकको विकासमा भूमिका हुदाहुदै पनि तिनको अनुपस्थितिमा कथाको संरचनामा असर पर्दैन । जस्तै : विश्वेश्वरप्रसाद कथाको मधेशतिर कथामा विधवा बद्ध पात्र हो । विधवालाई कथाबाट भिकिदिने हो भने कथाको संरचना नै भताभुङ्ग हुन्छ । सोही कथाको भोटे मुक्त पात्र हो । उसलाई कथाबाट भिकिदिने हो भने पनि कथाको संरचना बिग्रदैन ।

२.९ निष्कर्ष

पात्र कथाको एक प्रमुख तत्त्व हो । कथामा घट्ने घटनालाई सहभागी हुने मानवीय, मानवेत्तर वा यन्त्रमानव रोबोट जस्ता वैज्ञानिक उपकरणहरू उक्त कथाका पात्र हुन सक्छन् । कथामा घट्ने घटनाका कारण वा भोत्ताका रूपमा पात्र आएका हुन्छन् । पात्रका क्रियाकलापले नै कथाको कथानकलाई गति प्रदान मात्र गर्दैन, लेखकको जीवनदृष्टि र उसको लेखकीय सन्देशलाई सम्प्रेषण गर्ने कार्य पनि गर्दछ । साहित्यमा कथा विधाको प्रारम्भ भएसँगै

पात्र/चरित्रको पनि प्रयोग हुँदै आएको हो । पात्र भनेको कथा विधामा प्रयोग हुने विभिन्न घटकहरू मध्ये एउटा महत्पूर्ण घटक हो । जसले कथानकलाई अगाडि बढाउने वा उद्देश्यमा पुऱ्याउने काम गर्दछ । नेपाली साहित्यमा कथा विधाको प्रारम्भ हुदाको समयमा पात्र भनेको मानव मात्र हो भन्ने विद्वान् तथा साहित्यकारहरूको धारणा रहेकोमा कथाको विकाससँगै निर्जीव वस्तु पनि कथाको पात्र हुन सक्दछन् भन्ने भनाइमा प्रायः सबै विद्वान् तथा साहित्यकारहरू सहमत भएको पाइन्छ । त्यसकारण कथानक शरीर हो भने पात्र उसको खुट्टा हो पात्रले कथामा खेल्ने भूमिकाका आधारमा पात्र/चरित्र-चित्रण विधिहरू विभिन्न प्रकारका हुन्छन् । पात्रको स्वरूप चरित्र-चित्रण विधि, पात्रपरिचय, पात्रविश्लेषणका आधारमा विद्वान् तथा साहित्यकारहरूमा मतैक्य भएको पाइँदैन, तर कथामा पात्रको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ भन्ने कुरामा भने सबै साहित्यकारहरू सहमत भएको पाइन्छ ।

तेस्रो परिच्छेद

हराएका कथाहरू कथासङ्ग्रहका पात्रहरूको विश्लेषण

३.१ “ज्ञानी मामा” कथाका पात्रहरूको विश्लेषण

“ज्ञानी मामा” रमेश विकलको हराएका कथाहरू कथासङ्ग्रहमा सङ्कलित पहिलो कथा हो । यस कथामा कथाकारले २००७ साल र त्यसपछिको राजनीतिक उथलपुथलको अवस्थालाई विषयवस्तु बनाएका छन् । पन्ध्र पृष्ठमा संरचित यस कथामा सात सालको क्रान्तिमा लागेका सच्चा योद्धाहरूले भोग्नु परेको अवस्था र त्यसको प्रतिफल स्वरूप उनीहरूले पाएको धोका, तिरस्कार र अपमानलाई चित्रित गरिएको छ ।

“ज्ञानी मामा” कथामा समख्याताले बाल्यकालमा घटेका घटनाहरूलाई सम्झेर आरम्भ गरेको देखिन्छ । यस कथामा प्रथम पुरुष दृष्टिविन्दुको प्रयोग भएको छ र राम यस कथाको समख्याता हो । उसले आफ्नो बाल्यकालमा घटेका घटनाहरूलाई पूर्वदीप्तिका रूपमा प्रस्तुत गरेको छ । कथाको आरम्भ “म” पात्रका रूपमा उपस्थित राम आठ नौ वर्षको हाडा अकस्मात एकजना अपरिचितको आगमनबाट हुन्छ । यहाँ समख्याताले आफ्नो बाल्यकालमा घटेका घटनाहरूलाई प्रस्तुत गरेको छ । आमा र अपरिचितसागको वार्तालापबाट ऊ रविको मामा पर्ने र उसको नाम बिसु रहेको कुरा थाहा हुन्छ । पाहुनाका रूपमा आएका बिसु मामा विस्तारै त्यसै घरका सदस्यको जस्तो भएर बस्न थाल्छ । उसले घरको हरेक कार्यमा सहयोग गर्छ । बिसु मामाको बोली, व्यवहार र उसले गरेको ज्ञानगुनका कुराले प्रभावित भएर रवि र उसकी दिदीबहिनीहरूले प्रेम र स्नेहपूर्वक उसको नाम ज्ञानी मामा राख्छन् । यसरी ज्ञानी मामाको राम र उनको परिवारका साथमा घनिष्टता दिन प्रतिदिन बढ्दै जान्छ । यसरी कथाकारले आरम्भमा बिसु मामा कहाबाट आएमा हो ? किन आएका हो ? जस्ता कुराहरूको खुलासा गरेको पाइँदैन । यसले पाठकमा एकप्रकारको कौतूहलता जगाएको छ । कथानक अगाडि बढ्दै जाँदा सबै रहस्यको उद्घाटन हुँदै जान्छ । ज्ञानी मामाको धेरै दिनको बसाइपछि उसले गरेका आचरण व्यवहार र बोलीचालीले गाँडाघरमा ऊ क्रान्तिकारी रहेछ भनी कानेखुसी हुनथाल्छ । यसले “रामको बुबालाई पिरोल्छ । उसलाई ज्ञानी मामाको कारणले राणाहरूको आखाको तारो बनिएला भन्ने डरले सताउँछ । ज्ञानी मामा अब घरमा घाडो हुन थाल्दछ । रामको बुबा ऊ गइँदिए हुन्थ्यो भन्ने धारणा आफ्नी श्रीमतीसाग राख्दछ । घरमा विस्तारै-विस्तारै ज्ञानी मामाको आगमनको रहस्य उद्घाटन हुँदै जान्छ । यस क्रममा ज्ञानी मामा आफ्नो गाँडामा क्रान्तिकारी क्रियाकलाप अर्थात् तत्कालीन राणाशासन विरुद्ध लागेर काङ्ग्रेसीमा लागेका कारण त्यहाबाट खेदाइएको रहेछ भन्ने रहस्य खुलासा हुन्छ । एकदिन सिपाहीहरू आएर ज्ञानीमामालाई पकडेर लान्छन् । ज्ञानी मामा कसैले पनि आत्तिनु पर्दैन राणाहरूको पापको घडा भरिसकेको र यो अब चाडै नै फुट्ने धारणा राख्दै आफू चाडै फर्कने आश्वासन दिँदै सिपाहीहरूसित जान्छ । यस घटनाले राम र उसका दिदीबहिनीहरूलाई आतङ्कित तुल्याउँछ । गाँडाघरमा अब ज्ञानी

मामालाई भुण्डाएर कुट्छन् पिट्छन् भन्ने हल्ला चल्दछ । यसै क्रममा सातसालको क्रान्ति सफल हुन्छ । ज्ञानी मामा जेलबाट मुक्त हुन्छ । ज्ञानी मामालाई सबैले फुलमाला अबिर लगाएर जय जयकारका साथ घरमा ल्याउँछन् । घरमा सबैमा खुसियाली छाउँछ ।

ज्ञानी मामाको जेल मुक्ति पछि ऊ मन्त्री बन्ने हल्ला गाउँतिर चल्यो । तर ऊ मन्त्री बन्न पाउँदैन । बिस्तारै दिनहरू बित्दै जान्छन् । ज्ञानी मामाले जेलबाट छुटेपछि जुन आशा लिएको थियो त्यो पूरा हुन सक्दैन । ऊ यो देशलाई राणाहरूबाट मुक्त पार्नुपर्छ तब मात्र देशमा सबैले चाहेको विकासका साथसाथै सबैले राम्रो खान र लाउन पाउने छन् भन्ने धारणा राख्छ । उसको यो आशामा तुषारापात हुन्छ । पहिलेका पञ्चहरू नै राजनीतिमा सक्रिय हुन्छन् । ज्ञानी मामा जस्ता सच्चा देशप्रेमीहरूलाई पाखा लगाइन्छ । यस्तो अवस्थाले ज्ञानी मामालाई निराश बनाउँछ । उसलाई घरमा गरिने व्यवहारमा पनि परिवर्तन आउँछ । यस्तै निराश अवस्थामा ऊ एकदिन घरबाट हराउँछ ।

ज्ञानी मामाको अकस्मातको बिलिनता पछि गाउँघरको वातावरण पहिले जस्तै सामान्य बन्दै जान्छ । कथाको 'म' पात्र अर्थात् राम र उसको परिवार आफ्नो दिनचर्यामा समय बिताउँछन् । कालान्तरमा रामले आफ्नो हैसियतमा परिवर्तन आएको छ । उसले नेताहरूसित साठगाठ राखेर ठूलाठूला योजनाहरू आफ्नो नाम गराउन सफल भएको छ । उसले काठमाडौँमा दुईचारओटा महल ठड्याउन सफल भएको छ । एक दिन 'म' पात्र राम आफ्नो घरको बार्दलीमा बसेर योजनाहरू बनाउँदै गर्दा अकस्मात उसको आखा घरको ढोकामा उभिएको एउटा मान्छेमा पर्छ । त्यो मान्छे ढोकामा लेखेको नाम प्लेट पढेर घरभित्र प्रवेश गर्छ । अपरिचित मानिस प्रवेशका साथ रामलाई त्यो मान्छे देखेजस्तो लाग्छ । अकस्मात त्यो मानिसको छवि उसको मानसपटलमा उपस्थित हुन्छ । त्यो अरू कोही नभएर ज्ञानी मामा हुन्छ । उसले ज्ञानी मामालाई स्वागत गर्दै घरभित्र प्रवेश गराउँछ । उसको प्रगति र उन्नति देखेर ज्ञानी मामालाई के विश्वास हुन्छ भने यो सम्पत्ति र वैभव सरल बाटोबाट आर्जन गरेको हैन । ज्ञानीमामा बस्न आग्रह गर्दा मैले अब धेरै काम बाँकी छ र त्यसलाई पूरा गर्नुछ भन्दै त्यहाँबाट विदा हुन्छ । यसरी कथाकारले राजनैतिक र सामाजिक अकर्मण्यताले देशको परिवर्तन हुन नसकेको चिन्तन प्रस्तुत गरेका छन् । तल यस कथाका पात्रहरूको चरित्रचित्रण गरिएको छ ।

३.१.१ ज्ञानी मामा (बिसु मामा)

ज्ञानी मामा प्रस्तुत कथाको प्रमुख पात्र हो र उसकै नाममा शीर्षक राखिएको छ । ज्ञानी मामाको वास्तविक नाम बिसु हो । ऊ पच्चिस-छव्विस वर्षका युवा क्रान्तिकारी छवि भएको व्यक्ति हो । राज्यसत्ताको विरोध गरेका कारण उसलाई राणाहरूले खोजिरहेकाले आफ्नो गाउँ छाडेर भूमिगत रूपमा दिदीको घरमा बस्न बाध्य भएको छ । ऊ दिदीको घरमा केटाकेटी पढाउनेदेखि लिएर दाउरा चिरिदिने जस्ता हरेक काममा सहयोग गर्दछ । बिसु मामा

केटाकेटीहरूलाई असाध्य माया गर्दछ। उसले गरेको राम्रो व्यवहार र ज्ञानगुनका कुराले प्रभावित भएर केटाकेटीहरूले उसको नाम ज्ञानी मामा राख्दछन्। दिदीको घरमा धेरैदिन बसेपछि, उसलाई सबै गाउलेले क्रान्तिकारी हो भनी शङ्का गर्दछन्। ऊ देशबाट राणालाई हटाएर प्रजातन्त्र स्थापना गर्न चाहन्छ। यस कार्यको लागि ऊ जेल पनि पर्न तयार छ। राष्ट्रद्रोहको आरोपमा उसलाई जेल लैजादाखेरी राणाहरूको पापको घडा भरिएको र यो अब चाडै फुट्नेछ भन्ने धारणा राख्दछ। ऊ पात्र वा ज्ञानी मामाले बोलेका कुराहरूलाई उदाहरणका रूपमा यसरी उल्लेख गर्न सकिन्छ-

बिसु मामाले भनेजस्तो क्रान्ति अवश्यै पनि राम्रो कुरा हो र हाम्रो देशमा जुन क्रान्ति हुन गइरहेछ त्यसपछिको हाम्रो देशको मावल अवश्यै राम्रो हुनेछ। सबै कुरा राम्रा, हामीले लगाउने लुगा राम्रो हुनेछ, खानेकुरा राम्रो (पृ. ५)।

कथामा नायक तथा अनुकूल पात्रका रूपमा रहेको ज्ञानी मामा स्थिर चरित्र भएको पात्र हो। 'मेरो काम अझ बाकी छ' भन्नुले उसको वैचारिकता, समर्पण र त्यागलाई दर्शाएको छ। उसले आफ्ना जीवनका कुनै पनि जटिलतासाग सङ्घर्ष गर्न सक्ने ज्ञानी मामा क्रान्तिकारी, प्रजातान्त्रिक चरित्रका रूपमा आएको छ। ऊ बहादुर र धैर्यवान् छ। प्रवृत्तिका आधारमा कसैसित पनि नभुक्ने निडर, इमानदार, स्वाभिमानी र लक्ष्यप्रति प्रतिबद्ध ऊ अनुकूल पात्र हो। ज्ञानी मामाको भूमिका कथानकमा प्रत्यक्ष उपस्थित भएर कार्यसम्पादन गर्ने भएको हुदा मञ्चीय पात्र हो। ज्ञानी मामाले प्रजातन्त्र प्राप्तिका लागि गरेको सङ्घर्षले कथाको संरचना बलियो भएको छ। त्यसकारण ऊ आबद्धताका आधारमा बद्ध पात्र हो।

३.१.२ राम (म पात्र)

यहाँ राम नायक तथा मुख्य भूमिकामा नभएकाले प्रथम पुरुषको परिधििय पात्रका रूपमा प्रस्तुत छ। यस कथामा समख्याताले 'म' पात्रका रूपमा रामलाई प्रस्तुत गरेका छन्। पूर्वदीप्ति शैलीमा आधारित यस कथामा रामले आफ्ना बाल्यकालमा घटेका घटनालाई सम्झेको छ। समख्याताले रामका माध्यमबाट कथा प्रस्तुत गरेका छन्। राम यस कथाको सहायक पात्र हो। कथाको आरम्भमा ऊ एउटा बालपात्रका रूपमा देखापरेको छ भने अन्त्यतिर परिपक्व व्यक्तिका रूपमा देखा परेको छ। ज्ञानी मामालाई आफ्नो आदर्श ठान्ने राम पछि स्वार्थी र अवसरवादी चरित्रका रूपमा देखा पर्दछ। गाउमा जन्मेर हुर्केको अबोध बालक राजनैतिक र सामाजिक परिस्थितिले पछि उसमा धेरै परिवर्तन आएको देख्न सकिन्छ। यसरी उसमा आएको वैचारिक परिवर्तनले उसलाई गतिशील पात्रको रूपमा उभ्याएको छ। तत्कालीन समयमा राजनैतिक अस्थिरताले धमिलो पानीमा माछा मार्नेहरूको जमातको एक उदाहरणका रूपमा कथाकारले रामलाई प्रस्तुत गरेको पाइन्छ। त्यसैले रामलाई तत्कालीन समाजका अवसरवादी र

चाकरीबाज व्यक्तिहरूको प्रतिनिधि पात्रका रूपमा लिन सकिन्छ । त्यसैले ऊ प्रतिकूल पात्र हो । यहाँ राम ज्ञानी मामाभन्दा भिन्न खालको पात्रको रूपमा देखिएको छ । सानो छँदा नै ज्ञानी मामा वा विसुमामालाई राम्रो ठान्ने राम पछि गएर फटाहा, घुसखोरी, चाप्लुसी गर्ने व्यक्तिका रूपमा कथामा देखिएको छ ।

लिङ्गका आधारमा राम पुरुष पात्र हो भने कार्यका आधारमा सहायक पात्र हो । जीवनचेतनाका आधारमा वर्गीय रूपमा कथामा आएको छ । आसन्नताका आधारमा मञ्चीय पात्र हो भने आबद्धताका आधारमा राम बद्ध पात्रका रूपमा आएको छ ।

३.१.३ रामको बुबा

ज्ञानी मामा कथामा रामको बुबा यस कथाको सहायक पात्र हो । उसको वास्तविक नाम नखुलाई रामको बुबाको रूपमा परिचय गराइएको छ । उसको चरित्र राणाहरूको दरबारमा बिहान बेलुका चाकरी गरेर आफ्नो परिवारको भरणपोषण गर्ने सामान्य व्यक्तिको रूपमा रहेको छ । ऊ वैचारिक रूपमा राणाविरोधी रहे पनि यसलाई प्रकट गर्ने आट गर्दैन । आरम्भमा राणाको समर्थनमा उभिए तापनि प्रजातन्त्र प्राप्त पछि ज्ञानी मामा मन्त्री बन्ने आशमा उसको समर्थन गर्न पुग्दछ । यसरी उसको वैचारिक धरातल स्थिर नभएकाले उसलाई गतिशील पात्रका रूपमा चित्रित गर्न सकिन्छ । अवसरको आशमा जता पनि लाग्ने आफ्नो वैचारिक धारणा नभएको धन र शक्तिको पछि लाग्ने तत्कालीन राणाहरूका चाकरीबाजहरूको प्रतिनिधित्व रामको बुबालाई कथाको वर्गीय पात्र र प्रवृत्तिका आधारमा प्रतिकूल पात्रका रूपमा लिन सकिन्छ ।

३.१.४ रामकी आमा

रामकी आमा यस कथामा ज्ञानी मामाकी दिदीका रूपमा आएको पात्र हो । ज्ञानी मामा अर्थात् विसुप्रति सहानुभूति प्रकट गर्ने स्वभावका कारण सहायक पात्र हो । श्रीमानको आपत्तिका कारण पनि विसुलाई आफ्नो घरमा राखेकी हुनाले उ यस कथाकी उदार स्वभाव भएकी पात्र पनि हो । आफ्नो भाइ विसु विद्रोही भएको कुरा थाहा पाउँदा पाउँदै पनि आफ्नो घरमा आश्रय दिएकी छे । श्रीमानले विसुलाई गर्ने नकारात्मक व्यवहारका कारण उसको मुटु चस्किएको छ । ऊ आफ्नो टाढाको नाता पर्ने भाइ विसुको बचाउ गर्नका लागि प्रतिवाद गर्दछे । *‘तपाइ किन उसमाथि त्यति तीतो बिख उखेल्लु हुन्छ ?’* धेरै पल्ट भयो तपाइले उसको बारेमा यस्तो तीतो पोख्न खोज्नुभएको ! (पृ. ६) । यसरी रामकी आमा स्वभावका आधारमा गतिहीन, लिङ्गका आधारमा स्त्री र प्रवृत्तिका आधारमा अनुकूल पात्रका रूपमा आएको छे ।

३.१.५ अन्य पात्रहरू

यस कथामा गौण पात्रका रूपमा रामकी आमा, रामकी दिदी, राणाहरू, सडकमा मार्गदै आउनु जीवन चलाउने माग्नेहरू, प्रहरीहरू लगाएतका अन्य धेरै पात्रहरू देखा परेका छन् । यसरी यस कथामा गौण पात्रभन्दा सहायक पात्र केही मात्रामा कम छन् । गौण र सहायक पात्रको तुलनामा प्रमुख पात्र कम रहेका छन् ।

यस कथामा आएका पात्रहरूलाई देहायको तालिकामा यसरी देखाउन सकिन्छ :

तालिका नं. १

आधार	लिङ्ग		कार्य			प्रवृत्ति		स्वभाव		जीवनचेतना		आसन्नता		आवद्धता	
पात्र	पु.	स्त्री	प्र	स	गौ.	अ	प्र	गतिशील	गतिहीन	वर्गीय	व्यक्तिगत	म.	ने.	बद्ध	मुक्त
जानी मामा	+	-	+	-	-	+	-	-	+	+	-	+	-	+	-
राम	+	-	-	+	-	-	+	+	-	+	-	+	-	+	-
रामको बुवा	+	-	-	+	-	-	+	+	-	+	-	+	-	+	-
रामकी आमा	-	+	-	+	-	+	-	-	+	-	+	+	-	+	-
रामकी दिदी	-	+	-	-	+	+	-	-	+	-	+	+	-	-	+

३.२ “धर्तीमा तीन खण्ड पानी छ रे” कथाका पात्रहरूको विश्लेषण

“धर्तीमा तीन खण्ड पानी छ रे” कथामा सहरीकरणको विकासका साथै धनी र गरिबका बिच बढ्दै गएको दुरी र त्यसले निम्त्याएका समस्यालाई प्रस्तुत गरिएको छ । यस कथामा लाहुरे कान्छाको समस्या देखाएर कथाकारले नेपाली समाजमा व्याप्त विभेदलाई देखाउन खोजेका छन् ।

प्रस्तुत कथामा कथाकारले सहरीया र ग्रामीण बासिन्दाहरूको समस्यालाई एकाकार रूपमा देखाएका छन् । डाक्टर जस्ता धनाढ्यको प्रवेशले ग्रामीण बासिन्दाहरू विस्थापित हुन

बाध्य भएको देखाएर बढदै गएको सहरीकरण र त्यसबाट उत्पन्न जटिल परिस्थितिलाई कथाकारले सङ्केत गरेका छन् । आधुनिकताको नाममा मानवले मानवता बिर्सको कुरालाई डाक्टरनीले डायरीयाबाट-ग्रसित बच्चालाई पानी माग्दा पानीको साटो आफ्नो श्रीमानको क्लिनिकमा जान उपदेश दिएबाट प्रष्टिएको छ । मानिस भौतिक रूपमा दिनानुदिन माथि उक्लिरहेको छ तर नैतिकताका दृष्टिले दिनानुदिन भन-भन तल-तल झरिरहेको छ, भन्ने आशय कथामा प्रस्तुत भएको छ ।

“““धर्तीमा तीन खण्ड पानी छ रे’ कथामा प्रयोग भएका पात्रहरू ग्रामीण र सहरीया दुवैथरीका रहेका छन् । यस कथामा प्रयोग भएका पात्रहरूमा लाहुरे कान्छो, लाहुरेनी, डाक्टरनी, लाहुरेको छोरो रहेका छन् । यस कथामा नाम उल्लेख भएको तर उपस्थिति नभएका पात्रहरू पनि रहेका छन् । यस्ता पात्रहरूमा माइला काजी, सुन्तली, भगवती, सुकेकी आमा जस्ता रहेका छन् । यस कथाका पात्रहरू नेपाली समाजका निश्चित वर्गको प्रतिनिधित्व गर्ने पात्रका रूपमा आएका छन् । तल यस कथाका पात्रहरूको चरित्रचित्रण गरिएको छ ।

३.२.१ लाहुरे कान्छो

लाहुरे कान्छो यस कथाको प्रमुख पात्र हो । उसकै केन्द्रीयतामा कथाको निर्माण भएको छ । लाहुरे कान्छोले नेपाली ग्रामीण समाजमा रहेका दुःखी गरिब जो ज्याला मजदुरी गरेर परिवारको जिविका चलाउछन् त्यस्ता समूहको प्रतिनिधित्व गरेको छ । सामाजिक परिस्थितिले बाधिएको हुनाले उसको जिवन सधैं थिचोमिचो सहेर बाच्न विवश छ । लाहुरे कान्छो यस कथामा अति कमजोर पात्रको रूपमा देखा पर्दछ । लाहुरे डाक्टरनीसाग एक गाग्रो पानी दिनको लागि अनुनय-विनय गर्छ । तर डाक्टरनी यस्तो महागो पानी दिन नसकिने कुरा गर्छ । लाहुरे छोरोलाई डाइरिया भएको र उसले पानी मागेकोमा दिन नसकेको आफ्नै निरीहता प्रकट गर्दछ । लाहुरेको छोरो बिरामी भएको कुरा सुनेर डाक्टरनी लाहुरेप्रति सहानुभूति प्रकट गर्दै बिरामी छोरोलाई आफ्नो श्रीमानको क्लिनिकमा लगेर उपचार गराउन सल्लाह दिन्छ । लाहुरे अहिले पानीको खाचो रहेको कुरो बताउछ तर लाहुरेनी पानी दिन नसक्ने कुरा बताउछ । लाहुरे भारी मन लिएर घर फर्कन्छ । घरमा लाहुरे बिरामी छोरोको ओठमुख सुखेको देख्छ र पानी पानी भनिरहेको सुन्छ । तर ऊ छोराको अनुहारमा हेर्नु सिवाय केही गर्न सक्दैन । उसलाई पानी राखेर पनि नदिएकोमा कुनै पनि प्रतिक्रिया नजनाइ लुरुक्क घर फर्कन्छ । डाक्टरनीका अगाडि केही भन्न र गर्न नसक्नु र घरमा आएर आसु बगाउनु जस्ता कार्यले उसको कमजोर चरित्रलाई उदाङ्गो पारेको छ । लाहुरे कान्छोको कमजोर चरित्रलाई उदाहरणका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ - ‘हजुर ! म म दाडरसाहेबलाई होइन, एक मुठी पानी ..... । लाहुरे कान्छो पूरा वाक्य बोल्न सक्तैन (पृ. २२) ।’ कथाको प्रमुख पात्रका रूपमा रहेको लाहुरे कान्छो स्थिर चरित्र भएको पात्र हो । कथाको सुरुदेखि अन्त्यसम्म नै लाहुरे कान्छाको उपस्थिति छ तर उपस्थिति अनुसार काम गर्न सकेको छैन ।

लाहुरे कान्छो लिङ्गका आधारमा पुरुष पात्र हो भने कार्यका आधारमा सहायक पात्र हो । लाहुरे कान्छाको स्वभावमा सुरुदेखि अन्त्यसम्म कुनै पनि परिवर्तन नदेखिएकाले ऊ गतिहीन पात्र हो । जीवनचेतनाका आधारमा वर्गगत पात्रका रूपमा कथामा आएको छ । आसन्नताका आधारमा मञ्चीय पात्र हो ।

३.२.२ लाहुरिनी

लाहुरिनी यस कथाकी नारी पात्र हो र लाहुरेको श्रीमतीको रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । लाहुरिनीलाई आफ्नो परिवारप्रति समर्पित एउटा गाउले अशिक्षित नारीको रूपमा चित्रित गरिएको छ । उसले अनेक दुःख कष्ट सहेर आफ्नो श्रीमान् र बच्चाको रेखदेखमा आफूलाई तल्लिन गरेकी छे । अशिक्षित भएर पनि ऊ सङ्घर्ष गर्नुपर्छ भन्ने धारणा राख्दछे । विहानै उठेर पानी ल्याउनु, खाना बनाउनु र घरका काम गर्नु जस्ता साधारण काम गरे तापनि त्यही काम गर्दा लाहुरेले एक गाग्रो पानी ल्याउन नसकेकाले उसको जीवनमा कति सङ्घर्ष रहेछ भन्ने थाहा हुन आउँछ । यस्तो अवस्थामा पनि ऊ सहनशील र धैर्यताकासाथ सङ्घर्ष गरेकी छे र पतिलाई पारिवारिक समस्या समाधान गर्न सहयोग गरेकी छे । यसरी लाहुरिनी आफ्नो परिवारको हेरविचार गर्न जस्तो सुकै कष्ट खप्न सक्ने एक साधारण ग्रामीण महिलाको चरित्रको रूपमा हेर्न सकिन्छ ।

लाहुरिनी ग्रामीण महिलाको प्रतिनिधित्व गर्ने स्त्रीपात्र हो । ऊ छोरो बिरामी भएर पानी पानी भनेर कराउँदा पनि लाचार छे । कार्यका आधारमा सहायक पात्र हो । प्रवृत्तिका आधारमा अनुकुल पात्र हो । यस्तै गरेर स्वभावका आधारमा गतिहीन पात्रका रूपमा कथामा आएकी छ । जीवनचेतनाका आधारमा वर्गगत पात्रका रूपमा कथामा आएकी छ । आसन्नताका आधारमा मञ्चीय पात्र हो । आबद्धताका आधारमा लाहुरिनी बद्ध पात्र हो । श्रीमानसाग पानी नपाएको भोकमा रिसाउने, च्याठिएर कुरा गर्ने पात्रका रूपमा पनि लाहुरेनी आएकी छ ।

३.२.३ लाहुरेको छोरो

यस कथाको केन्द्रीयता लाहुरेको छोराको वरिपरि नै घुमेको छ । उसलाई कथाबाट हटाउँदा कथानक नै अधुरो, अपुरो हुन जान्छ । त्यसकारण ऊ यस कथाको गौण पुरुष पात्र हो । झण्डापखला लाग्दा पनि पानी नपाउनु गरिब परिवारमा जन्मनुको पराकाष्ठा हो । कथाबाट उसलाई भिक्दा कथाको संरचना नै भंग हुन्छ । त्यसकारण ऊ बद्ध पात्र हो भने मञ्चमा आफै उपस्थित नभई नेपथ्यीय रूपमा कथामा प्रस्तुत भएको छ ।

३.२.४ डाक्टरनी

डाक्टरनी संभ्रान्त परिवारकी पात्र हो । विशेष गरेर नवधनाढ्य परिवारसित ताल्लुक राख्ने डाक्टरनी आफू केहि गर्न नसक्ने तर पतिको पद र ओहदाको धाक लगाएर सान देखाउने विलासी नारीको रूपमा चित्रित छे । आफू ठूलो घरमा बसेर साना भुपडीमा बस्नेलाई मानवसरह व्यवहार नगर्ने डाक्टरनी एक दुष्ट पात्र हो । ऊ गरिबलाई पशुभन्दा पनि निकृष्ट र मानवतारहित व्यवहार गर्छे । कुकुरलाई काखमा राखेर म्वाइ खानु र लाहुरेले डाइरीयाले थलिएको बिरामी छोरालाई एक भाडो पानी माग्दा घरभित्र पनि पस्न नदिइ बाहिरैबाट भगाउनुले डाक्टरनीको दुष्ट चरित्रलाई उजागर गरेको छ । गरिव र निमुखालाई तुच्छ ठान्ने र आफू ठूलो हा भन्ने अहङ्कारले ग्रसित डाक्टरनी वर्गीय पात्र हो ।

यस कथामा डाक्टरनी लिङ्गका आधारमा स्त्री, कार्यका आधारमा सहायक, प्रवृत्तिका आधारमा प्रतिकूल, स्वभावका आधारमा गतिहीन, आसन्नताका आधारमा मञ्चीय र आबद्धताका आधारमा बद्ध पात्र हो ।

३.२.५ अन्य पात्र

धर्तीमा तीन घण्ट पानी छ रे कथामा आएका अन्य गौण पात्रका रूपमा डाक्टर, कुवामा पानीका लागि लाम लागेका पधेरनीहरू, सुन्तली, सुब्बा, सुब्बिनी, भगवती, माइलाकाजी, सुकेकी आमा आदि रहेका छन् । यी पात्रहरू कथामा खासै उल्लेख्य भूमिका नभएका पात्रहरू हुन् । तिनिहरूको भूमिका कथामा सामान्य रहेकाले पात्रविधानको दृष्टिले विश्लेषण गर्नु उचित छैन ।

यस कथामा आएका पात्रहरूलाई देहायको तालिकामा यसरी देखाउन सकिन्छ :

तालिका नं. २

आधार	लिङ्ग		कार्य			प्रवृत्ति		स्वभाव		जीवनचेतना		आसन्नता		आबद्धता	
पात्र	पु.	स्त्री	प्र.	स	गौ.	अ	प्र.	गतिशील	गतिहीन	वर्गीय	व्यक्तिगत	म.	ने.	बद्ध	मुक्त
लाहुरे कान्छो	+	-	+	-	-	+	-	-	+	+	-	+	-	+	-

लाहुरिनी	-	+	-	+	-	+	-	-	+	+	-	+	-	+	-
डाक्टरनी	-	+	-	-	+	-	+	-	+	+	-	+	-	+	-
लाहुरेको छोरो	+	-	-	-	+	-	-	-	+	+	-	+	-	+	-
डाक्टर	+	-	-	-	+	-	-	-	+	-	+	-	+	-	+

३.३ “एक मुठी माटो” कथाका पात्रहरूको विश्लेषण

“एक मुठी माटो” सामाजिक यथार्थवादी धरातललाई अङ्गालेर रचना गरिएको कथा हो । नेपालको अशिक्षा र बेरोजगारी जस्ता कारणले खाडाखाडा लाउलाउा गर्ने उमेरमा विदेशिन बाध्य रामकृष्ण जस्ता हजारौ युवाको कथा हो ‘एक मुठी माटो’ । प्रस्तुत कथामा कथाकारले अरुको लहैलहैमा लागेर आफ्नो देशको स्रोत साधनलाई बेवास्ता गर्दै विदेशी भूमिमा गएर श्रम पसिना बगाउने प्रवृत्तिलाई प्रष्ट्याएका छन् । यस कथामा धनविरे जस्ता दलालद्वारा ठगिएका युवाहरूको विचल्लिलाई देखाएर नेपाली समाजमा सचेतता ल्याउन खोजेको पाइन्छ । गाउमा साहु महाजनबाट पिडित भएर आफ्नो जिर्ण सामाजिक अवस्थालाई उकास्न शिक्षा र चेतनाको अपरिहार्यतालाई यस कथामा औल्याइएको पाइन्छ । गाउका प्रधान र जिम्वाल जस्ता सामाजिक विकृतिका किरा जबसम्म रहन्छन् तबसम्म गाउा समाजको उन्नति असम्भव रहेको कुरा रामकृष्णको जीवन भोगाइबाट देखाउने काम यस कथाले गरेको छ । यस कथामा गरिब भएको कारण दुःख पाएको छ । दाई गएपछि आफ्नो जिम्मेवारीबाट भाग्न खोज्ने रामको भाइले आफ्नो कर्तव्य बिर्सेको छ । प्रस्तुत कथामा कथाका

घटनाक्रमसाग प्रत्यक्ष सम्बन्ध राख्ने पात्रहरू धनविरे र रामकृष्ण देखिन्छन् । कथाको घटना र प्रसङ्ग अनुसार अन्य पात्रहरू चुन्चुर काका, भकुन्डी, लछिमी देखिन्छन् भने गौण पात्रका रूपमा रामकृष्णकी आमा, साहेव, मेमसाहेव र गाउाले देखिन्छन् । तल यस कथाका पात्रहरूको चरित्रचित्रण गरिएको छ ।

३.३.१ रामकृष्ण

हाम्रो नेपाली समाज बेरोजगारी समस्याले युवाहरू धन कमाउने आशामा विदेशीने चलनको प्रतिनिधित्व गर्ने पात्र रामकृष्ण हो । ऊ ‘एक मुठी माटो’ कथाको प्रमुख पात्रको रूपमा रहेको छ । कथाको आदिदेखि अन्त्यसम्म नै उसको उपस्थिति रहेको छ । कथाका सम्पूर्ण घटनामा ऊ प्रत्यक्ष सहभागी भएकाले उसलाई यस कथाको केन्द्रीय चरित्र मानिन्छ । रामकृष्ण निम्नस्तरीय, गरिब, अशिक्षित वर्गको प्रतिनिधि पात्रका रूपमा उपस्थित छ । गाउामा साधारण घरखेती गरेर आफ्नो निर्वाह गर्ने निम्नवर्गीय पात्र हो । गरिबी र अशिक्षाले गर्दा जीवनमा धन कमाएर केही गर्ने सपना पूरा हुन नसकेकोमा ऊ विदेश जान बाध्य हुन्छ । धनविरेले उसलाई

ठूलाठूला सपना देखाएर घरको गाई र भौसी बेचेर लगेको पैसा ठगेर खाइदिन्छ, जसले गर्दा ऊ विदेशमा अलपत्र पर्न जान्छ। रामकृष्णले विदेशमा चोरी पकेटमारी जस्ता अपराधिक कार्य गरेर बीसवर्ष बिताउछ। उसले कमाएको धन पुलिस र नाइकेलाई बुझाउँदै सकिन्छ। जेनतेन केही पैसा जम्मा गरेर बीस वर्षपछि रामकृष्ण आफ्नो जन्मथलो फर्किन सफल हुन्छ। ऊ विदेशमा गएर दुःखकष्ट गर्नुभन्दा आफ्नो गाउँमा दुःख गरेर यसको उन्नति र विकास गर्ने अठोट गर्दछ। यसरी आरम्भमा विदेश गएर धन कमाउने चाहना गर्नु र पछि गाउँमा केही गर्ने निर्णय गरेकाले ऊ आफ्नो विचारमा अडिग रहेको देखिदैँ त्यसैले रामकृष्णलाई गतिशील पात्रका रूपमा चित्रण गर्न सकिन्छ। यसै गरी ग्रामीण समाजमा हिड्दा चौतारोमा थकाइ मेट्ने, मन्दिरको वरिपरि घुम्ने गरेको हुनाले उसलाई आस्तिक पात्र पनि भन्न सकिन्छ। त्यस्तै घरबाट टाढा जाँदा आफूभन्दा ठुलाबाट आर्शीवाद लिने जस्ता विशेषता उसमा पाइन्छ। ऊ आफ्नो गाउँप्रति अथाह प्रेम गर्ने गर्दछ। आमा बाबु र भाइलाई सुखी देख्न चाहाने रामकृष्ण धन कमाउन धनविरेसित विदेश गएको हुन्छ। सामन्ती वर्गबाट शोषित रामकृष्णमा समाज परिवर्तनको चाहना छ र गाउँका साहु महाजनले आफ्नो परिवारको बिचल्ली गरेको थाहा पाएपछि उसमा विद्रोह, आक्रोस र ज्वालामुखी उम्लनुले गतिशील पात्रका रूपमा आएको छ।

रामकृष्ण 'एक मुठी माटो' कथाको नायक हो। यस कथामा ऊ लिङ्का आधारमा पुरुष, कार्यका आधारमा प्रमुख, प्रवृत्तिका आधारमा अनुकूल, जीवनचेतनाका आधारमा वर्गीय, आसन्नताका आधारमा मञ्चीय र आवद्धताका आधारमा बद्ध पात्रका रूपमा कथामा आएको छ।

३.३.२ धनवीरे

धनविरे 'एक मुठी माटो' कथाको सहायक पात्रको रूपमा उपस्थिति रहेको छ। कथालाई एउटा निश्चित उद्देश्यमा पुऱ्याउने कार्यमा धनविरेको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको छ। धनविरे विदेशमा सानो पालेको जागिर गर्ने गरेको हुन्छ तर गाउँमा आएर ठूलो हाकिमको जस्तो व्यवहार देखाएर गाउँलेलाई भुक्त्याउन सफल भएको छ। रामकृष्णलाई धनको प्रलोभन देखाएर विदेश लगेर बिचल्ली बनाएकोले धनविरे यस कथाको एउटा प्रतिकूल पात्र हो।

'एक मुठी माटो' कथामा धनविरे असत् पात्रको रूपमा आएको छ। यस कथामा लिङ्का आधारमा पुरुष, कार्यका आधारमा सहायक, प्रवृत्तिका आधारमा प्रतिकूल, स्वभावका आधारमा गतिहीन, जीवनचेतनाका आधारमा वर्गीय, आसन्नताका आधारमा मञ्चीय र आवद्धताका आधारमा बद्ध पात्र हो।

३.३.३ अन्य पात्र

कथामा अन्य पात्रका रूपमा चुन्चुर काका, भकुन्डी, लछिमी, रामकृष्णकी आमा, साहेव, मेमसाहेव र गाउले देखिन्छन् । रामकृष्णको भाइ, अपरिचित व्यक्ति, धमाने खत्री, हरिभक्त रावत, जिम्मुवाल आदि पात्रहरू प्रस्तुत कथामा गौण पात्रका रूपमा आएका छन् । यस कथालाई अगाडि बढाउने कार्यमा यी पात्रहरूको पनि भूमिका रहादै आएको छ ।

यस कथामा आएका पात्रहरूलाई देहायको तालिकामा यसरी देखाउन सकिन्छ :

तालिका नं. ३

आधार	लिङ्ग		कार्य			प्रवृत्ति		स्वभाव		जीवनचेतना		आसन्नता		आवद्धता	
पात्र	पु.	स्त्री	प्र.	स.	गौ.	अ.	प्र.	गतिशील	गतिहीन	वर्गीय	व्यक्तिगत	म.	ने.	बद्ध	मुक्त
रामकृष्ण राउत	+	-	+	-	-	+	-	+	-	+	-	+	-	+	-
धनवीरे	+	-	-	+	-	-	+	-	+	+	-	+	-	+	-
चुन्चुर काका	+	-	-	-	+	+	-	-	+	-	+	+	-	-	+
धनेकी स्वास्नी	-	+	-	-	+	+	-	-	+	-	+	-	+	-	+
भकुल्ली	-	+	-	-	+	+	-	-	+	-	+	-	+	-	+

३.४ “रानी र दरबार” कथाका पात्रहरूको विश्लेषण

“रानी र दरबार” कथामा २००७ सालअघि राणकालीन शासन व्यवस्थामा नारीहरूप्रति गरिने व्यवहार र तिनीहरूलाई हेरिने दृष्टिकोणलाई चित्रण गरिएको छ। यस कथा रानीको मात्र नभएर सम्पूर्ण नेपाली नारीको कथा हो। जर्नेल जस्ता सामन्ती पुरुषबाट नेपाली नारीहरू कतिसम्म प्रताडित र शोषित थिए भन्ने कुरालाई यस कथामा मुख्य उल्लेख गरिएको छ। रानीलाई बाटोबाट जर्नेलले उठाएर लैजादा पनि कसैले प्रतिकार गर्न नसक्नुले तत्कालीन समयमा नारीहरूको अवस्था पशुतुल्य रहेको थियो भन्ने देखिन्छ। नेपाली नारीहरू पुरुषबाट मात्र प्रताडित नभएर तत्कालीन सामन्ती महिलाहरूबाट पनि प्रताडित थिए भन्ने कुरा जेठी जर्नेलनीले रानीलाई गरेको व्यवहारबाट प्रष्ट हुन्छ। राणाहरू र तिनका श्रीमतीहरूबाट हुने ज्यादतीलाई प्रस्तुत गर्न रानी र दरबार कथा सफल भएको पाइन्छ।

“रानी र दरबार” कथामा पात्रहरूको बहुलता रहेको छ। यस कथामा प्रयोग भएका पात्रहरू रानी, रानीकी आमा, रानीको बुबा, रानीकी बहिनी शारदा, भाइ विराज, मेजर साहेब, मेजर्नी, चडखु पण्डित, लक्ष्मी, मनमाया, कैले, बनू, कर्नेल, कर्नेलकी जेठी रानी, चम्पा मेजरका छोराछोरी आदि रहेका छन्। यस कथाको केन्द्रीय पात्रको रूपमा रानीलाई प्रस्तुत गरिएको छ

भने रानीकी आमा, जर्नेल, जेठी रानी, चम्पा सहायक पात्र तथा अन्य गौण पात्रका रूपमा देखापरेका छन् । तल यस कथाका पात्रहरूको चरित्रचित्रण गरिएको छ ।

३.४.१ रानी

‘रानी’ प्रस्तुत कथाकी प्रमुख पात्र हो । आरम्भमा रानी बालपात्रको रूपमा उपस्थित छे भने कथाको गतिसागै उसको चरित्रमा पनि परिपक्वताको विकास हुदै जान्छ । यस कथामा रानीलाई एक कोमल हृदयकी सुन्दर नारीका रूपमा चित्रित गरिएको छ । रानी बाल्यकालदेखि नै दुःखित जीवन बिताउन विवश छे । बाल्यकालमा बुबाको प्रताडना सहन बाध्य छे भने मेजरको घरमा पनि उसलाई सुखपूर्वक बाच्न दिदैनन् । उसको अवस्था पशुतुल्य रहेको देखिन्छ । जसले जहाा लगे पनि जे गरे पनि ऊ सहेर बस्छे । उसको सबैभन्दा ठुलो शत्रु उसको सुन्दरता रहेको छ । राम्री भएकै कारणले जर्नेलले उसलाई रानी बनाउन लगेको छ । यस कथामा रानीलाई कमजोर र निरीह पात्रको रूपमा प्रस्तुत वर्गीय पात्र हो । कथामा आदिदेखि अन्त्यसम्म नै उसको उपस्थिति देखिएकाले ऊ कथाको बढ्द पात्र हो । आफूमाथि गरिएको अन्याय अत्याचारको विरोध गर्ने साहस नगरेको कारणले ऊ यस कथामा गतिहीन पात्रका रूपमा आएकी छ ।

जेठी जर्नेलनीको षड्यन्त्रमा परेकी रानीले विद्रोह गर्न नसकी चुपचाप बसेकी छ । आफूमाथि भएको दमनको विरोध गर्न नसकेकी रानी कै केन्द्रियतामा यस कथाको आरम्भ र अन्त्य भएकाले ऊ यस कथाकी मुख्य पात्र पनि हो । रानी लिङ्गका आधारमा स्त्री, प्रवृत्तिका आधारमा अनुकूल जीवनचेतनाका आधारमा वर्गीय, आसन्नताका आधारमा मञ्चीय र आवद्धताका आधारमा बढ्द पात्र हो ।

३.४.२ जेठी जर्नेलनी

‘रानी र दरबार कथाको सहायक नारी पात्रका रूपमा जेठी जर्नेलनीलाई चित्रित गरिएको छ । यस कथामा जेठी जर्नेलनीको भुमिका प्रतिकूल नारी पात्रको रहेको छ । रानीलाई षड्यन्त्रपूर्वक औषधी खुवाएर गर्भपतन गराउन प्रमुख भुमिका खेलेकाले उसलाई खलपात्रको चरित्रका रूपमा हेर्न सकिन्छ । जर्नेलको सम्पति आफ्ना सन्तानले मात्र पाउनुपर्छ भन्ने अहम राख्ने सामन्ती महिलाको प्रतिनिधि पात्रको रूपमा जेठी जर्नेलनीलाई लिन सकिन्छ । आफ्नो स्वार्थका लागि भ्रुणहत्या जस्तो जघन्य अपराध गर्न समेत पछि नपर्ने जर्नेलनी यस कथाकी कुटील पात्र हो । जर्नेल बाचुन्जेल केही गर्न नसक्ने उसको मृत्यु पश्चात सारा सम्पति हत्याएर

रानीलाई प्रताडना दिई नजरबन्दमा राख्ने जेठी जर्नेलनी यस कथाकी गतिहीन खलनायिका हो । यस कुरालाई यसरी प्रस्तुत गर्न सकिन्छ-

‘के रे ? त्यो माग्नेकी छोरी आमा बनेर यहा हालीमाली गर्ने सपना देख्ने छे ?’ जेठी जर्नेलनीको छातीमा क्रोधको ज्वाला दन्क्यो उनी इर्ष्या र जलनले खरानी भइन् - ‘चम्पा ! ..... उसै त बूढो भेडो भएर त्यसका पेटिकोटमा लटपटिएको छ , त्यसमाथि त्यसले साच्चै छोरो पाई भने त यो दरबारको सबै सर्वस्व हडप गर्छे, फेरि उसलाई पन्छाउन सकिन्न, अब के गर्ने (पृ. ४२) ।’

रानी र दरबार कथामा आएको जेठी जर्नेलनी लिङ्गका आधारमा स्त्री, प्रवृत्तिका आधारमा प्रतिकूल, जीवनचेतनाका आधारमा वर्गीय, आसन्नताका आधारमा मञ्चीय र आवद्धताका आधारमा बद्ध पात्र जेठी जर्नेलनीको भूमिका मुख्य नभएकाले सहायक पात्रका रूपमा उसलाई कथामा देखाइएको छ ।

३.४.३ बूढो जर्नेल

जर्नेल यस कथाको सहायक पुरुष पात्र हो । आफ्नो कामुकतालाई बसमा राख्न नसक्ने जर्नेलले रानीलाई जर्बरजस्ती दरबारमा लग्छ भने आफ्नो वासनाको निम्ति साना बालबालिकालाई पनि नछोड्ने प्रतिकूल प्रवृत्ति भएको पात्र हो । ‘नानी तिमिलालाई मोटर चढ्न रहर लाग्छ (पृ. ३९) ?’ उक्त उद्धरणमा जर्नेलले रानीलाई फकाएको पाइन्छ । सुन्दर रानीले मुन्टो हल्लाउन नपाउदै कारको ढोका खोलेर रानीलाई भित्र तानेर काखमा राख्छ । जर्नेल यौनले उन्माद देखिन्छ । त्यसैले प्रवृत्तिका हिसाबले प्रतिकूल, स्वभावका आधारमा स्थिर, जीवन चेतनाका आधारमा वर्गीय पात्र हो ।

३.४.४ शारदा

शारदा यस कथामा गौण पात्रका रूपमा आएको छ । यस कथामा उसको भूमिका न्यून रहेको छ । ऊ रानीकी बहिनीका रूपमा आएको छ । दिदीलाई असाध्यै माया गर्ने शारदा मायालु स्वभावकी छे । दिदीलाई टाढाबाट हेर्न र दिदीले दिउको पोको लिएर जान विवश छे । शारदा भुत्री, मैली, गरिब युवतीहरूको प्रतिनिधित्व गर्ने पात्रका रूपमा कथामा आएको छ । दिदीलाई भेट्न जादा पनि भेट्न नपाउनु र उसले कुनै प्रतिक्रिया नजनाउनुले ऊ गतिहीन

पात्र हो । त्यस्तै लिङ्गका आधारमा स्त्री, कार्यका आधारमा गौण, जीवनचेतनाका आधारमा वर्गीय, आसन्नताका आधारमा मञ्चीय र आबद्धताका आधारमा मुक्त पात्र हो ।

३.४.५ अन्य पात्र

प्रस्तुत कथामा अन्य पात्रहरूमा रानीकी आमा, चङ्खु पण्डित, मालिकनी, मेजर साहेब, आदि रहेका छन् । यस कथामा गौण पात्रको प्रयोग पनि मनगै गरिएको छ । यिनीहरूको अनुपस्थितिमा कथामा कुनै बाधा उत्पन्न हुदैन । यस्ता पात्रहरूमा लक्ष्मी, मनमाया, कैले, बुनु आदिलाई लिन सकिन्छ । समग्रमा यसमा प्रयोग भएका पात्रहरू कथानक सुहाउदा रहेका छन् ।

यस कथामा आएका पात्रहरूलाई देहायको तालिकामा यसरी देखाउन सकिन्छ :

तालिका नं. ४

आधार	लिङ्ग		कार्य			प्रवृत्ति		स्वभाव		जीवनचेतना		आसन्नता		आबद्धता	
पात्र	पु	स्त्री	प्र.	स.	गौ.	अ	प्र	गतिशील	गतिहीन	वर्गीय	व्यक्तिगत	म.	ने.	बद्ध	मुक्त
रानी	-	+	+	-	-	+	-	-	+	+	-	+	-	+	-
बूढो जर्नेल	+	-	-	+	-	-	+	-	+	+	-	+	-	+	-
जेठी जर्नेलनी	+	-	-	+	-	-	+	-	+	+	-	+	-	+	-
मालिकनी	-	+	-	-	+	-	+	-	+	+	-	-	+	-	+
शारदा	-	+	-	-	+	+	-	-	+	+	-	+	-	-	+

३.५ “एउटा अमलपित्तको आखा” कथाका पात्रहरूको विश्लेषण

“एउटा अमलपित्तको आखा” मानव जीवनमा व्याप्त बिसङ्गतिलाई आधार बनाएर लेखिएको कथा हो । ‘म पात्रका माध्यमबाट प्रस्तुत यस कथामा विगतमा भएका नरसंहार र युद्ध जन्य विभिषिकाले समाजमा पारेको असर र मानव मस्तिष्कमा छोडेको चोटलाई प्रस्तुत गरिएको छ । मानिसमा मानवता हराइसकेको अवस्था छ । मानव मानव बिच विश्वासको

वातावरण छैन । यसले समाज नै दुषित भएको छ र समाज दुषित हुनु भनेको मानिस विरामी पर्नु हो भन्ने आशय कथाको रहेको पाइन्छ । समग्रमा कथाकारले विगतमा भएका कमि कमजोरीलाई पुनः दोहोर्‍याइयो भने अहिलेको विरामी मानिस नष्ट भएर जान्छ भन्ने चेतावनीको रूपमा कथालाई लिन सकिन्छ ।

‘एउटा अमलपित्तको आखा’ कथामा पात्रहरूको संख्या न्यून रहेको छ । यस कथामा कार्यव्यापारका दृष्टिले तीन पात्रको उपस्थिति रहेको छ । यस कथाको प्रमुख पात्रको रूपमा ‘म’ पात्र रहेको छ भने ‘म’ पात्रकी श्रीमती र डाक्टर सहायक पात्रका रूपमा देखा परेका छन् । तल यस कथाका पात्रहरूको चरित्रचित्रण गरिएको छ ।

‘३.५.१’ ‘म’ पात्र

प्रस्तुत कथाको प्रमुख पात्रका रूपमा ‘म’ पात्रको प्रयोग गरिएको छ । ‘म’ पात्र प्रस्तुत कथाको मुख्य भूमिका भएको कथाको केन्द्रीय चरित्र हो । कथामा आदिदेखि अन्त्यसम्म नै उसको उपस्थिति रहेको छ । ‘म’ पात्रमा मानसिक विचलित भएको अवस्थामा छ । उसलाई आफू विरामी भएको भ्रम रहेको छ । ऊ सबैलाई आफू विरामी भएको कुरा बताउँछ तर कसैले पनि उसलाई विश्वास गर्दैनन् । ऊ कसैलाई पनि आफू विरामी भएको विश्वास दिलाउन नसकेकोमा दुःख व्यक्त गर्दछ । उसकी श्रीमतीले उसको उपचारको लागि डाक्टरकहाँ लान्छे । डाक्टरले पनि उसको रोग पत्तालगाउन सक्दैन । ‘म’ पात्र मानसिक विरामीले ग्रस्त छ । ऊ विसङ्गतिपूर्ण जीवनको भोगाईलाई रोगी जीवनको रूपमा हेर्दछ । ऊ जसरी भए पनि आफ्नो कुरालाई लागु गराउन चाहन्छ । आफ्ना कुरामा कसैले विरोध र तर्क गरेको मन पराउँदैन । ऊ आफू विरामी भएको कुरामा अडिक्न रहेकाले उसलाई गतिहीन पात्रको रूपमा हेर्न सकिन्छ । उसको विचार र चिन्तन नितान्त भिन्न परिस्थितिमा प्रस्तुत गरेकाले र उसको मानसिक अवस्था अनुकूल नरहेकाले ऊ वैयक्तिक पात्रको रूपमा चित्रित छ ।

अतः ‘एउटा अमलपित्तको आखा’ कथामा आएको ‘म’ पात्र लिङ्गका आधारमा पुरुष, कार्यका आधारमा प्रमुख, प्रवृत्तिका आधारमा अनुकूल, जीवनचेतनाका आधारमा व्यक्तिगत, आसन्नताका आधारमा मञ्चीय र आवद्धताका आधारमा बद्ध पात्र हो ।

‘३.५.२’ ‘म’ पात्रकी श्रीमती

प्रस्तुत कथामा ‘म’ पात्रकी श्रीमती सहायक स्त्री पात्र हो । ऊ आफ्नो श्रीमानको मानसिक अवस्था ठिक नभएकोमा चिन्तित छे । आफ्नो पतिलाई सम्झाई बुझाई गरेर डाक्टर कहाँ लान्छे तर उसको प्रयास असफल हुन्छ । ऊ आफ्नो पतिलाई स्वस्थ भएको हेर्न चाहन्छे । पतिको जीवनमा नै आफ्नो भविष्य देख्ने आम नेपाली नारीहरूको प्रतिनिधि पात्रको रूपमा ‘म’

पात्रकी श्रीमतीलाई हेर्न सकिन्छ । प्रस्तुत कथामा उसलाई अनुकूल चरित्रका रूपमा लिन सकिन्छ । ऊ समय अनुसार मानिसले परिवर्तन हुनुपर्छ भन्ने धारणा बोकेकी गतिहीन पात्र हो ।

यस कथामा आएको म पात्रकी श्रीमती लिङ्का आधारमा स्त्री, कार्यका आधारमा सहायक, जीवनचेतनाका आधारमा व्यक्तिगत, आसन्नताका आधारमा मञ्चीय र आवद्धताका आधारमा बद्ध पात्र हो ।

३.५.३ हाकिम

यस कथामा हाकिम गौण पात्रका रूपमा आएको छ । हाकिम एउटा शोषण गर्ने र अत्याचारी प्रवृत्तिको सामन्ती वर्गको प्रतिनिधित्व गर्ने पात्रका रूपमा यस कथामा आएको छ । ठूला बढाले साना कर्मचारीलाई हेप्ने, यातना दिने पात्रको प्रतिनिधित्व गरेकाले उसलाई प्रतिकूल पात्रका रूपमा लिन सकिन्छ । उक्त कुरालाई यसरी देखाउन सकिन्छ - 'श्रीमान् मैले आजसम्म तपाइको हुकुम र आवश्यकताको अन्याय, अत्याचारी भारी बोकेर आएको त आफू विरामी भन्ने कुरा पत्तो नपाएर पो रहेछ (पृ. ४७) ।

३.५.३ डाक्टर

यस कथामा डाक्टर सहायक पात्रका रूपमा देखापरेको छ । सहायक पात्रले प्रमुख पात्रका माध्यमबाट कथालाई अगाडि बढाउन सहयोग गरेको पाइन्छ । डाक्टरले 'म पात्रलाई उपचार गर्दा उसित परिचय भएको पाइन्छ । उसको उपचारमा मात्र संलग्न भएकाले उसको चारित्रिक विशेषता समग्र रूपमा थाहा हुन आउदैन । समग्रमा डाक्टरले कथालाई अगाडि बढाएर गन्तव्य सम्म पुऱ्याउन सहयोगी भूमिका खेलेको छ ।

३.५.५ अन्य पात्र

प्रस्तुत कथामा अन्य पात्रका रूपमा टाइपिस्ट केटी, टाइपिस्ट केटा लगाएतका अन्य पात्र आएका छन् । टाइपिस्ट केटा जिन्दगीबाट हरेख खाएर मर्न खोज्ने पात्रका रूपमा प्रस्तुत छ ।

यस कथामा आएका पात्रहरूलाई देहायको तालिकामा यसरी देखाउन सकिन्छ :

आधार	लिङ्ग		कार्य			प्रवृत्ति		स्वभाव		जीवनचेतना		आसन्नता		आवद्धता	
पात्र	पु.	स्त्री	प्र.	स	गौ.	अ.	प्र.	गतिशील	गतिहीन	वर्गीय	व्यक्तिगत	म.	ने.	बद्ध	मुक्त

म पात्र	+	-	+	-	-	+	-	-	+	-	+	+	-	+	-
म पात्रकी स्वास्ती	-	+	+	+	-	+	-	-	+	-	+	+	-	-	+
एउटा केटो	+	-	-	-	+	+	-	+	-	+	-	-	+	-	+
डाक्टर	+	-	-	-	+	-	+	-	+	-	+	+	-	-	+
हृक्मि	+	-	-	-	+	-	+	-	+	+	-	+	-	-	+
टाइपिस्ट केटी	-	+	-	-	+	-	+	-	+	-	+	-	+	-	+

तालिका नं. ५

३.६ “एउटी अवकाशप्राप्त वेश्याको आत्महत्या” कथाका पात्रहरूको विश्लेषण

कथाकार रमेश विकल यथार्थवादी कथाकार हुन् । उनको कथामा यथार्थको प्रतिबिम्ब पाइन्छ । ‘एउटी वेश्याको आत्महत्या’ कथामा नेपाली समाजको यथार्थ परक चित्रण गरेको पाइन्छ । यस कथामा कथाकारले आधुनिकतातर्फ उन्मुख नेपाली समाजलाई रीताका माध्यमबाट प्रस्तुत गरेका छन् । पढेलेखेका बेरोजगार नेपाली युवाहरूलाई उचित रोजगारको अभावमा उनीहरूमा आएको नैराश्यता र कुण्ठाले उत्पन्न समस्याको सङ्केत यस कथामा गरिएको छ । आई.एस्सी. सम्म पढेकी शिक्षित स्त्रीले सुखसयलको लागि वेश्या जस्तो घृणित पेसामा आफूलाई संलग्न गराउनुले आधुनिकताको आढमा विकृतिलाई अङ्गाल्नु हो भन्ने कुरा यस कथामा पाइन्छ ।

प्रस्तुत कथामा सङ्ख्यात्मक दृष्टिले दुई पुरुष पात्र र एक स्त्री पात्र गरी जम्मा तिन पात्रको मात्र प्रयोग भएको पाइन्छ । यस कथाको प्रमुख पात्र रीता रहेकी छे, भने उसकै केन्द्रीयतामा कथानक अगाडि बढेको छ । यस कथामा मदन र ‘म पात्र सहायक पात्रका रूपमा आएका छन् । कथानकलाई अगाडि बढाउन सहायक पात्रको प्रमुख भुमिका रहेको छ । तल यस कथाका पात्रहरूको चरित्रचित्रण गरिएको छ ।

३.६.१ रीता

‘एउटी वेश्याको आत्महत्या’ कथामा रीताको केन्द्रीय भूमिका रहेको छ । ऊ देहव्यापार गर्ने वेश्या हो र उसको घरमा आएर नेता, डाक्टर, इन्जिनियरदेखि लिएर समाजका विविध व्यक्तिहरू उसको सेवा ग्रहण गर्दछन् । मदनको र रीताको पहिलेदेखि नै चिनजान रहेको छ । एकदिन मदनले ‘म पात्रलाई रीताको घरलगेर उसित परिचय गराउँछु । आई. एस्सी. सम्मको अध्ययन गरिसकेकी रीता कौडिको दाममा बिकेर मालिकको नोकर बनेर बस्नु भन्दा देहव्यापार गरेर स्वतन्त्र बाच्नु उचित ठान्दछे । जीवनमा कतै शान्ति र तृप्ति नपाएर छटपटाउँदै केही तृप्तिको आश लिएर आउने समाजका कर्णधारहरूलाई आफ्नो नारीत्वको समर्पणले सन्तुष्टि र तृप्ति दिएकोमा आफूलाई गर्वान्वित ठान्दछे । देहव्यापार समाज कल्याणको काम हो भन्ने रीता समाजमा व्याप्त भ्रष्टाचार, नातावाद, कृपावाद जस्ता विकृतिप्रति तिखो व्यङ्ग्य प्रहार गर्दछे । कथाको आरम्भमा जीवनवादी धारणा प्रस्तुत गर्ने रीता लाई अन्त्यमा आत्महत्या गरेकाले आफ्नो विचारमा अडिग रहन नसक्ने गतिहीन पात्रको रूपमा लिन सकिन्छ । आफ्नो यौवनको चहकलाई बेचेर सुखसुविधा उपभोग गर्न पछि नहटने रीता यस कथाकी व्यक्तिगत पात्र हो ।

यस कथामा केन्द्रीय पात्रकी रूपमा आएको रीता लिङ्का आधारमा स्त्री,कार्यका आधारमा प्रमुख प्रवृत्तिका आधारमा प्रतिकूल, जीवनचेतनाका आधारमा व्यक्तिगत, आसन्नताका आधारमा मञ्चीय र आबद्धताका आधारमा बद्ध पात्र हो ।

३.६.२ म पात्र

यसमा समख्याता स्वयम् म पात्रका रूपमा आएका छन् । नारीलाई सम्मान गर्ने, पत्तिव्रत पुरुषका रूपमा म पात्र आएको छ । साथीलाई भ्रष्टविश्वास गर्ने म पात्र साथीको षड्यन्त्रको पत्तो पाउँदैन । यस कथामा सहायक पात्रको रूपमा आएको म पात्र बौद्धिक पात्रका रूपमा कथामा देखिएको छ । म पात्रले यस कथामा रीतासागको भेट र त्यसपछि उत्पन्न परिस्थितिलाई वर्णनात्मक रूपमा प्रस्तुत गरेको छ । रीताको व्यक्तित्व चित्रण गरेर कथालाई गन्तव्यसम्म पुऱ्याउन म पात्रको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको छ । म पात्र लिङ्का आधारमा पुरुष, प्रवृत्तिका आधारमा अनुकूल, स्वभावका आधारमा गतिहीन, जीवनचेतनाका आधारमा व्यक्तिगत, आसन्नताका आधारमा मञ्चीय र आबद्धताका आधारमा बद्ध पात्र हो । यस कथामा रीतासागको भेट र त्यसपछि उत्पन्न परिस्थितिलाई वर्णनात्मक रूपमा प्रस्तुत गरेको छ । ‘म’ पात्रले यस कथामा सहायक पात्रका रूपमा रहेर रीताको व्यक्तित्व चित्रण गरेर कथालाई गन्तव्यसम्म पुऱ्याउन महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको छ ।

३.६.३ मदन

मदन आफ्नो अत्यन्त मिल्ने साथीलाई वेश्याको समिपमा लिएर जाने यस कथाको प्रतिकूल पात्र हो । चरित्रहीन धनीको पुत्रको रूपमा मदन यस कथामा आएको छ । मानवीय गुणको परिस्कृत नमूनाको चरित्र भएको पात्र मदन हो । म पात्रलाई अर्थात् लेखकलाई कुमार्गतिर लैजान खोज्ने मदन बदनाम ओढेको असामाजिक चरित्र भएको पात्र हो । मदनले 'म' पात्रलाई भेट गराउने सहयोगी भूमिका खेलेको छ । 'म' पात्रको रीतासाग भेट भएपछि उसको कुनै पनि भूमिका देखिदैन । यसैले मदन गतिहीन पात्र हो । मदन लिङ्गका आधारमा पुरुष, कार्यका आधारमा गौण, प्रवृत्तिका आधारमा प्रतिकूल, जीवनचेतनाका आधारमा वर्गीय, आसन्नताका आधारमा मञ्चीय र आवद्धताका आधारमा बद्ध पात्र हो ।

३.६.४ अन्य पात्र

यस कथामा म पात्रकी श्रीमती, अर्धवैसे आइमाई जस्ता पात्र अन्य पात्रका रूपमा आएका छन् । अर्धवैसे नोकर्नी जस्ती आइमाईले मदनलाई रीताको कोठासम्म पुऱ्याउन सहयोगी भूमिका खेलेकी छ ।

यस कथामा आएका पात्रहरूलाई देहायको तालिकामा यसरी देखाउन सकिन्छ :

तालिका नं. ६

आधार	लिङ्ग		कार्य			प्रवृत्ति		स्वभाव		जीवनचेतना		आसन्नता		आवद्धता	
पात्र	पु.	स्त्री	प्र.	स	गौ.	अ	प्र.	गतिशील	गतिहीन	वर्गीय	व्यक्तिगत	म.	ने.	बद्ध	मुक्त
रीता	-	+	+	-	-	-	+	-	+	-	+	+	-	+	-
म पात्र	+	-	-	+	-	+	-	-	+	-	+	+	-	+	-
मदन	+	-	-	-	+	-	+	-	+	+	-	+	-	+	-

३.७“ उसैले रोजेको अन्त्य 'कथाका पात्रहरूको विश्लेषण

‘उसैले रोजेको अन्त्य’ कथामा कथाकारले नेपाली समाजमा विकसित सामाजिक अन्तर्द्वन्द्वको भावनालाई समेटेका छन् । प्रस्तुत कथामा युवाहरूमा विकसित हुदै गएको सम्पत्ति प्रतिको आकर्षण र त्यसले समाजमा ल्याएको विकृतिलाई चित्रित गरिएको छ । युवाहरू धनको लागि जे पनि गर्न तयार छन् । भविष्यमा हुने दुर्घटनालाई बिसेर क्षणिक सुखको चाहनामा उत्तम जस्ता कैयौं युवाले आपराधिक गतिविधिमा संलग्न भएर आफ्नो जीवन नै समाप्त गर्ने

काममा लागिपरेका छन छन् र यसको मुख्य कारण सामाजिक विभेद हो भन्ने विचार यस कथामा आएको छ ।

‘उसैले रोजेको अन्त्य’ कथामा पात्रहरूको प्रयोग सीमित रहेको छ । यस कथाको प्रमुख पात्रको रूपमा उत्तम रहेको छ । उत्तमकै केन्द्रीयतामा कथाले गति प्रदान गरेको छ । केशव, केशवकी आमा, बहिनी कोपिला सहायक पात्रका रूपमा उपस्थित छन् भने उत्तमकी आमा र बहिनी गौण पात्रका रूपमा चित्रित छन् । तल यस कथाका पात्रहरूको चरित्रचित्रण गरिएको छ ।

३.७.१ उत्तम

‘उसैले रोजेको अन्त्य’ कथाको प्रमुख पात्र हो । उसैको केन्द्रीयतामा कथाको निर्माण भएको छ । उत्तम पढेलेखेको बेरोजगार युवक हो । ऊ केशवको घनिष्ठ मित्र हो । उसको केशवका परिवारसित पनि राम्रो सम्बन्ध हुन्छ । उत्तम केशवकी बहिनीसाग प्रेम गर्छ तर व्यक्त गर्न सक्दैन । सरल र विवेकशील युवक एक नामी तस्करको रूपमा परिणत हुनुले उसको विचारमा परिवर्तन आएको देखिन्छ त्यसैले ऊ यस कथाको गतिशील पात्र हो । मध्यमवर्गीय पात्र केशवमा उच्च वर्गको जस्तो धनी बन्ने चाहनाले गर्दा ऊ आपराधिक कार्यमा संलग्न हुनपुग्छ । त्यसकारण ऊ प्रतिकूल प्रवृत्तिको पात्र हो । उसको नाम अनुसारको कार्य तथा व्यवहार देखिदैन अर्थात् उसको नाम कार्यका आधारमा विपरित छ । धन आर्जनको लागि जस्तोसुकै आपराधिक कार्य गर्न तयार रहने उत्तम वर्गीय पात्र हो । उत्तमलाई कथाबाट कुनै पनि क्षण छुटाउन नमिल्ने भएकाले ऊ यस कथाको बढ्द पात्र हो ।

यस कथामा केन्द्रीय पात्रको रूपमा आएको उत्तम आर्थिक विभेदबाट पिल्सिएको युवक हो । त्यसकारण ऊ जीवनचेतनाका आधारमा वर्गीय पात्र हो । लिङ्गका आधारमा पुरुष, आसन्नताका आधारमा मञ्चीय पात्र हो ।

३.७.२ केशव

केशव ‘उसैले रोजेको अन्त्य’ कथाको सहायक पात्र हो । ऊ उत्तमको घनिष्ठ मित्र हो । उसमा पनि धनी हुने चाहना छ तर ऊ उत्तमको जस्तो गलत बाटोबाट धन कमाउन चाहदैन । ऊ सहयोगी भावना भएको असल पात्र हो । उत्तमले केशवलाई औधि विश्वास गर्छ त्यसैले उत्तमले मर्नुभन्दा अगाडि बहुमूल्य धातुहरू दिएर आफ्नी आमा र बहिनीको हेरचाह गर्न आग्रह गर्दछ । केशव आफ्नो वैचारिक चिन्तनमा अडिक्छ । त्यसैले ऊ गतिहीन पात्र हो । केशव

कथाको आरम्भदेखि अन्त्यसम्म देखा परेकाले ऊ कथाको बद्ध पात्रको रूपमा चित्रण गर्न सकिन्छ । उत्तमको सुख दुःखमा साथदिने केशव यस कथाको अनुकूल पात्र हो ।

यस कथामा सहायक पात्रको रूपमा आएको केशव लिङ्का आधारमा पुरुष, जीवनचेतनाका आधारमा वर्गीय , आसन्नताका आधारमा मञ्चीय पात्र हो ।

३.७.३ भुवन

भुवन एक पुलिस इन्स्पेक्टर हो । ऊ यस कथामा आफुले उत्तमलाई मारेको कुरामा दम्भ गर्छ । ऊ यस कथामा अहंकारी चरित्र भएको पात्रका रूपमा आएको छ । यस कथामा गौण पात्रको रूपमा आएको भुवन लिङ्का आधारमा पुरुष, प्रवृत्तिका आधारमा प्रतिकूल, स्वभावका आधारमा गतिहीन, जीवनचेतनाका आधारमा व्यक्तिगत, आसन्नताका आधारमा मञ्चीय र आवद्धताका आधारमा बद्ध पात्र हो ।

३.७.४ अन्य पात्र

प्रस्तुत कथामा गौण पात्रका रूपमा उत्तमकी आमा तथा बहिनी, बहिनी, पुलिस लगाएतका अन्य पात्र आएका छन् ।

यस कथामा आएका पात्रहरूलाई देहायको तालिकामा यसरी देखाउन सकिन्छ :

तालिका नं. ७

आधार	लिङ्ग		कार्य			प्रवृत्ति		स्वभाव		जीवनचेतना		आसन्नता		आवद्धता	
पात्र	पु.	स्त्री	प्र.	स.	गौ.	अ.	प्र.	गतिशील	गतिहीन	वर्गीय	व्यक्तिगत	म.	ने.	बद्ध	मुक्त
उत्तम	+	-	+	-	-	-	+	+	-	+	-	+	-	+	-
केशव	+	-	-	+	-	+	-	-	+	+	-	+	-	+	-
भुवन	+	-	-	-	+	-	+	-	+	-	+	+	-	+	-
कोपिला	-	+	-	+	+	+	-	-	+	-	+	-	+	-	+
उत्तमकी आमा	-	+	-	-	+	+	-	-	+	-	+	-	+	-	+

३.८ “चर्किएको घर” कथाका पात्रहरूको विश्लेषण

समय परिवर्तनशील छ र समयका साथै मानिसले पनि परिवर्तनशील हुन सिक्नु पर्दछ, नत्र पुरानो घर ढले जस्तै आदर्श र विचारहरू पनि ढलेर जान्छन् भन्ने कुरा यस कथामा पाइन्छ। कथाकारले ‘ऊ’ पात्रका माध्यमबाट पुरातनवादी चिन्तन ‘ऊ’ पात्रकी पत्नीबाट नवीन चिन्तन प्रस्तुत गरेका छन्। हरेक वस्तुको एउटा निश्चित आयु हुन्छ र त्यसको अन्त्यपछि नयाँ वस्तुले त्यसको स्थान लिन्छ, यस्तो प्रक्रिया क्रमागत रूपमा चलिरहन्छ। त्यसैगरी विचार र चिन्तनहरू पनि परिवर्तनशील छन्, एउटा भत्किन्छ, अर्को प्रतिपादित हुन्छ। परिवर्तनको कालचक्र यो जगतमा लागु हुन्छ, चाहे त्यो मान्छे होस वा ब्रह्माण्ड सबैमा परिवर्तन अकाट्य छ। मानिसको इतिहास, संस्कार र चिन्तन समयको प्रवाहसागै नयाँ-नयाँ धारमा परिवर्तन हुदै अगाडि बढ्छन् र जो यस प्रवाहमा सामिल हुदैँन त्यो आफैँ किनार लाग्दछ, भन्ने विचार ‘चर्किएको घर’ कथाले दिन खोजेको देखिन्छ।

“चर्किएको घर” थोरै पात्रहरूको संयोजनमा निर्माण भएको कथा हो। प्रस्तुत कथामा कथाकारले कुनै पनि पात्रको नाम खुलाएका छैनन्। यस कथामा प्रयोग भएका पात्रहरू ‘ऊ’ पात्र, ‘ऊ’ पात्रकी श्रीमती, इन्जिनियर र डकमी गरी जम्मा चार जना रहेका छन्। यस कथाको प्रमुख पात्रको रूपमा ‘ऊ’ पात्र रहेको छ। उसैको केन्द्रीयतामा कथाकारले यस कथाको निर्माण गरेका छन्। यस कथामा ‘ऊ’ पात्रकी श्रीमती सहायक स्त्री पात्रको रूपमा देखा पर्छ, भने इन्जिनियर र डकमी सहायक पुरुष पात्रका रूपमा आएका छन्। सीमित पात्रका माध्यमबाट कथाको निर्माण गरिएको यस कथामा वर्णनात्मकता ज्यादा रहेको पाइन्छ। तल यस कथाका पात्रहरूको चरित्रचित्रण गरिएको छ।

३.८.१ ‘ऊ’ पात्र

प्रस्तुत कथाको ‘ऊ’ पात्र प्रमुख पुरुष पात्र हो। उसलाई पैंत्रिक घरको भित्तोमा धाजो परेकाले भत्कने चिन्ताले सताएको छ। यस कथामा ‘ऊ’ पात्रको नाम कथाकारले खुलाएका छैनन्। कथाको सम्पूर्ण कार्यव्यापार ‘ऊ’ पात्रको केन्द्रीयतामा गरिएको छ। सुरुदेखि अन्त्यसम्म देखा परेकाले ऊ यस कथाको मञ्चीय पात्र हो। ऊ भत्किन आटेको घरले किच्ने भए तापनि पुख्र्यौली सम्पत्ति भएकाले भत्काउन चाहदैँन। ऊ आधुनिकताप्रति विश्वास गर्दैँन त्यसैले इन्जिनियरलाई छाडेर डकमीसित आफ्नो भत्किन आटेको घरलाई बनाउने सल्लाह लिन्छ। आफ्नो परम्परालाई नछाड्ने र समाजमा आएको परिवर्तनलाई बेवास्ता गर्ने ऊ एउटा गतिहीन

पात्रको रूपमा चित्रित छ । नया चिन्तन तथा विचारप्रति उसको पूर्णतया असहमति रहेको छ भन्ने पुरातन विचारधाराको समर्थन गरेको देखिन्छ । कुनै बेला घर भत्काउनुपर्छ भन्ने कुनै बेला भत्काउनु हुदैन भन्ने आफूमाथि पूर्ण विश्वास नभएको 'ऊ' पात्रको यस कथामा हुलमुले चरित्र देखिन्छ । चर्किएको घरमा बसेका कारणले 'ऊ पात्रलाई वर्गीय पात्र मान्न सकिन्छ ।

यस कथामाको प्रमुख पात्रको रूपमा आएको 'ऊ' पात्र लिङ्का आधारमा पुरुष, प्रवृत्तिका आधारमा अनुकूल, स्वभावका आधारमा गतिहीन, आसन्नताका आधारमा मञ्चीय र आवद्धताका आधारमा बद्ध पात्र हो ।

३.८.२ ऊ पात्रकी श्रीमती

प्रस्तुत कथामा प्रयोग भएका अन्य पात्रहरूको भूमिका सामान्य रहेको छ । 'ऊ पात्रकी श्रीमती यस कथामा सहायक एकमात्र स्त्री पात्र हो । उसले आफ्नो पतिलाई घर भत्काएर नया बनाउन भकभककाइ रहने भएकाले कथालाई अगाडि बढाउन उसले महत्वपूर्ण भूमिका खेलेको देखिन्छ । वैचारिक दृष्टिले हेर्दा 'ऊ पात्र भन्दा फरक विचार प्रस्तुत गरेकाले यस कथाकी गतिहीन (स्थिर) पात्र हो । पुराना थोत्रो मान्यतालाई फालेर नया अग्रगामी मान्यताको पक्षपोषण गर्ने भएकाले परिवर्तनकारी स्त्री पात्रको रूपमा चित्रण गर्न सकिन्छ । यसका साथै यस कथामा सहायक पात्रकी रूपमा आएको ऊ पात्रकी श्रीमती जीवनचेतनाका आधारमा व्यक्तिगत, आसन्नताका आधारमा मञ्चीय र आवद्धताका आधारमा बद्ध पात्र हो ।

३.८.३ अन्य पात्र

प्रस्तुत कथामा आएका अन्य गौण पात्रहरूमा भक्तपुरका इन्जिनियरहरू र डकर्मी रहेका छन् ।

यस कथामा आएका पात्रहरूलाई देहायको तालिकामा यसरी देखाउन सकिन्छ :

तालिका नं. ८

आधार	लिङ्ग		कार्य			प्रवृत्ति		स्वभाव		जीवनचेतना		आसन्नता		आवद्धता	
पात्र	पु.	स्त्री	प्र.	स.	गौ.	अ.	प्र.	गतिशील	गतिहीन	वर्गीय	व्यक्तिगत	म.	ने.	बद्ध	मुक्त
ऊ पात्र	+	-	+	-	-	+	-	-	+	+	-	+	-	+	-
ऊ पात्रकी स्वास्नी	-	+	-	-	+	+	-	-	+	-	+	+	-	+	-
इन्जिनियर	+	-	-	-	-	+	+	+	-	+	-	-	+	-	+

३.९ “घोष्टिएको डुङ्गा” कथाका पात्रहरूको विश्लेषण

“घोष्टिएको डुङ्गा” कथामा कथाकारले नारीहरूलाई अधिकारका लागि जागृत हुन आग्रह गरेका छन् । यस कथामा नेपाली समाजमा अन्धपरम्परामा आधारित बालविधवालाई नारी दमनको माध्यमको रूपमा देखाइएको छ । बालविधवा हुनु कुनै अपराध हैन, त्यसैले बालविधवा भएका नारीहरूलाई अरु महिलाहरू सरह आफ्ना इच्छा, आकाङ्क्षा र चाहना बिना रोकटोक पूरा गर्न पाउनुपर्छ भन्ने धारणा यस कथामा प्रस्तुत गरिएको छ । विधवा हुनु महिलाको कुनै दोष नभएकाले यसको सजाय उनीहरूलाई दिनु अन्याय हुने धारणा कथाकारको रहेको छ ।

“घोष्टिएको डुङ्गा” कथामा पात्रहरूको सङ्ख्या मनगरे रहेको छ । यो बहुल पात्र भएको कथा हो । यस कथामा विभिन्न प्रवृत्ति र प्रकृतिका पात्रहरू रहेका छन् । यस कथाकी प्रमुख पात्रको रूपमा मन्जरी रहेकी छे । यस कथामा पुरुष पात्र भन्दा स्त्री पात्रको बहुल प्रयोग पाइन्छ । यस कथामा प्रमुख पुरुष पात्रको रूपमा मदन देखापरेको छ । त्यसैगरी पण्डित कमलकान्त, प्रधानाध्यापक विष्णुहरि, मन्जरीकी आमा, मन्जरीकी भाउजू, जस्ता पात्रहरू सहायक पात्रका रूपमा प्रस्तुत भएका छन् । यस कथामा गौण पात्रका रूपमा गोरे, माभी, मिजार, खलवले काकी, चमेली पानी भर्ने पधेर्नी, छिमेकी जस्ता पात्रहरू रहेका छन् । तल यस कथाका पात्रहरूको चरित्रचित्रण गरिएको छ ।

३.९.१ मन्जरी

मन्जरी “घोष्टिएको डुङ्गा ” कथाकी प्रमुख नारी पात्र हो । उसैको केन्द्रीयतामा कथानक अगाडि बढेको छ । मन्जरी १२ वर्षको कलिलो उमेरमा वृद्धसाग बिवाह गरेर १५ वर्षको उमेरमा बालविधवा हुनपुगेकी स्त्री पात्र हो । यस कथाको सम्पूर्ण घटना नाटकीय ढङ्गमा अधिबढेको छ । मन्जरी बालविधवा भए तापनि उसमा पुरुष सहवासको चाहना रहेको छ । त्यसै हुनाले छोराछोरीको मदन पिता भइसकेको थाहा हुदाहुदै पनि उसको प्रेम प्रस्ताव स्वीकार गर्दछे । मन्जरी यस कथामा कमजोर पात्रका रूपमा देखा पर्दछे । त्यसैले मदन उसलाई ललाई फर्काई गरेर आफ्नो यौन इच्छा पूरा गर्न सफल हुन्छ । मदनको बारेमा सबथोक (बिवाहिता, दुई सन्तानको पिता) थाहा हुदाहुदै पनि आफ्नो सर्वस्व लुटाउने मन्जरीमा यौन उन्माद रहेको पाइन्छ । समाजको रुढिवादी व्यवहार र विचारको विरुद्धमा मन्जरीले सशक्त रूपमा आफूलाई प्रस्तुत गरेकी छे । त्यसैले मन्जरी जुभारु नारी पात्रको विशेषता उसमा देखिन्छ ।

जस्तोसुकै अवस्थामा पनि विचलित नहुने र पुरातनवादी मान्यताको अधीनमा रहन नचाहने मन्जरी स्वभावका आधारमा ऊ गतिहीन पात्रका रूपमा देखिएकी छ । कथाको विकाससागै देखा परेकी मन्जरी कथाको अन्तिमसम्मै देखापरेकी छे । त्यसैले मन्जरी एक मञ्चीय पात्र हो । मदन जस्तो सामन्ती पुरुषको मायाजालोमा परेर ज्यान गुमाउन पुगेकी छ ।

साथै आफूलाई मार्न षडयन्त्र गर्ने मदनलाई पनि मारेर सजाय दिन सफल भएकी छ । मन्जरी लिङ्का आधारमा स्त्री, कार्यका आधारमा प्रमुख, प्रवृत्तिका आधारमा अनुकूल, जीवनचेतनाका आधारमा वर्गीय, आसन्नताका आधारमा मञ्चीय र आवद्धताका आधारमा बद्ध पात्र हो ।

३.९.२ मदन

मदन 'घोष्टिएको डुङ्गा' कथाको प्रमुख पुरुष पात्र हो । गाउँको प्रधानको एकलो छोरो मदन सामन्ती प्रवृत्तिको पात्र हो । उसको घरमा श्रीमती हुदाहुदै पनि आफ्नो सुन्दर शरीर र बाबुको धनको आडमा कैयौं युवतीहरूलाई आफ्नो वासनाको सिकार बनाइसकेको छ । उसले मन्जरी जस्ती बालविधवालाई पनि आफ्नो मायाजालमा फसाएर यौन शोषण गरेको छ । मन्जरीको सौन्दर्यमा लुब्ध भएको मदन उसलाई सहजै पाउन नसकेपछि अनेकौं जालझेल र प्रेमको बहाना गरी षडयन्त्र गरेर आफ्नो यौनेच्छा पूरा गर्दछ । मदनमा धन र शक्तिको आडमा जोकोहीलाई पनि बसमा पार्न सकिन्छ भन्ने घमण्ड रहेको छ । मदनले धनी, शोषक वर्गको प्रतिनिधित्व गर्ने हुनाले जीवन चेतनाका आधारमा वर्गीय चरित्र हो । ऊ कथाको घटनावस्तुका साथ देखिने भएकाले मञ्चीय पात्र हो । नारी लम्पट भएकै कारणले उसले मन्जरीको जीवनसाग खेलवाड गर्छ र अन्त्यमा मन्जरीलाई मार्न खोज्दा आफू पनि मर्न बाध्य हुन्छ । यसरी मदन यस कथाको प्रतिकूल पात्र हो । आवद्धताका आधारमा बद्ध पात्र हो ।

३.९.३ विष्णुहरि

यस कथामा गाउँका शिक्षित व्यक्तिका रूपमा विष्णुहरि आएको छ । सामाजिक अन्धविश्वासको जरो उखेल्न चाहने आर्दश व्यक्ति हो । उसमा नारीप्रति सद्भाव, सम्मान रहेको छ । उसले विधवा मन्जरीको विवाह गर्नुपर्छ भनेर कमलकान्तलाई सम्झाएको हुनाले ऊ यस कथाको अनुकूल पात्र हो । उसमा विधवाप्रति हेर्ने दृष्टिकोण पहिले देखी पछि सम्म राम्रो भएको परिवर्तन चाहने गतिहीन पात्र हो ।

यस कथामा गौण पात्रको रूपमा आएको विष्णुहरि लिङ्का आधारमा पुरुष, प्रवृत्तिका आधारमा अनुकूल, जीवनचेतनाका आधारमा व्यक्तिगत, आसन्नताका आधारमा मञ्चीय र आवद्धताका आधारमा मुक्त पात्र हो ।

३.९.४ कमलकान्त

कमलकान्त यस कथाको पुरातनवादी सोच भएको पात्र हो । विधवा छोरीको विवाह गर्नु हुदैन भन्ने पुरातनवादी सोच राखेको ऊ यस कथामा स्वार्थी, मतलबी चरित्र भएको पात्रका रूपमा आएको छ ।

३.९.५ अन्य पात्र

यस कथामा अन्य पात्रका रूपमा पण्डित कमलकान्त, प्रधानाध्यापक विष्णुहरि, मन्जरीकी आमा, मन्जरीकी भाउजू, गोरे, माभी, मिजार, खलवले काकी, चमेली, पानी भर्ने पधेर्नी र छिमेकी जस्ता पात्र आएका छन् ।

यस कथामा आएका पात्रहरूलाई देहायको तालिकामा यसरी देखाउन सकिन्छ :

तालिका नं. ९

आधार	लिङ्ग		कार्य			प्रवृत्ति		स्वभाव		जीवनचेतना		आसन्नता		आबद्धता	
	पु.	स्त्री	प्र.	स	गौ.	अ	प्र.	गतिशील	गतिहीन	वर्गीय	व्यक्तिगत	म.	ने.	बद्ध	मुक्त
मन्जरी	-	+	+	-	-	+	-	-	+	+	-	+	-	+	-
मदन	+	-	-	+	-	-	+	-	+	+	-	+	-	+	-
कमलकान्त पण्डित	+	-	-	-	+	-	+	-	+	+	-	+	-	-	+
विष्णुहरि	+	-	-	-	+	+	-	-	+	-	+	+	-	-	+

३.१० “अन्त्यमा ती आखा” कथाका पात्रहरूको विश्लेषण

“अन्त्यमा ती आखा” मानव र मानवेतर पात्र प्रयोग भएको कथा हो । यस कथामा कथाकारले आधुनिक समयमा मानिस मानिसबाटै टाढा हुदै गएको अवस्थामा मानिसले प्रेम र भावनात्मक पशुबाट प्राप्त गर्न सक्छ भन्ने देखाउनु यस कथाको ध्येय रहेको पाइन्छ । यस कथाको सार नै माया र प्रेम हो । मानवताको मूल अर्थ नै प्रेम हो भन्ने कुरा ‘म पात्रका माध्यमबाट कथामा व्यक्त भएको छ । मानिसले मानिसलाई प्रेम नगरे तापनि पशुले मानिसलाई प्रेम गर्छ भन्ने देखाउँदै प्रेममा बाचेको यस संसारमा एक प्राणीले अर्को प्राणीलाई मानवताका दृष्टिले हेर्नुपर्छ भन्ने सारवस्तु यस कथामा रहेको पाइन्छ ।

‘अन्त्यमा ती आखा कथाको पात्रहरूमा विविधता देखिन्छ । यस कथामा प्रमुख पात्रको रूपमा ‘म’ पात्र रहेको छ । यस कथाको सबै घटनाहरू ‘म’ पात्रको सेरोफेरोमा घुमेको छ । यस कथामा अर्को प्रमुख पात्रको रूपमा घरपालुवा जनावर कुकुर पिन्टे रहेको छ । पिन्टे ‘म’ पात्रको साथीको रूपमा रहेको छ । कथामा ‘म’ पात्रको भावनाका साथै मानवेतर पात्र पिन्टेका भावनाहरू पनि कथाकारले काल्पनिक अभिव्यक्तिका रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् । यस कथामा अन्य सहायक पात्रका रूपमा ‘म’ पात्रकी श्रीमती, बुहारी, छोरी, नातिनी आदि रहेका छन् । तल यस कथाका पात्रहरूको चरित्रचित्रण गरिएको छ ।

३.१०.१ ‘म’ पात्र

‘म’ पात्र कथाको प्रमुख तथा केन्द्रीय पात्र हो । यस कथाको कथावस्तु ‘म’ पात्रको वरिपरि घुमेकोले ऊ यस कथाको एक मात्र केन्द्रीय पात्र हो । ‘म’ पात्र अवकाश प्राप्त कर्मचारी हो । ऊ सुरुमा कुकुरलाई घृणा गर्दछ भने पछि त्यसैलाई माया गर्न पुग्छ । यसरी आफ्नो वैचारिक धारणालाई स्थिर राख्न नसकेकाले ऊ यस कथाको गतिशील पात्रको रूपमा देखिन्छ । ‘म’ पात्र यस कथामा आफ्नो भनाई सबैलाई लाइन खोज्ने र आफूलाई मन नपरेको कुरा कसैले नगरुन् भन्ने इच्छा राख्ने अहङ्कारी प्रवृत्तिको देखिन्छ । उसलाई परिवारले बेवास्ता गरेका कारणले कुकुरलाई सजाय दिन चाहन्छ र सफल नभएका कारण भित्रभित्रै मुर्मुरिएर प्रतिशोध लिने अवसरको खोजीमा रहन्छ । जसले गर्दा उसलाई अवसरवादी र बदलाको भावना भएको पात्रको रूपमा चिनाएको छ । ऊ आफूलाई सबैको केन्द्रमा राख्न चाहने र यसको अभावमा बिक्षिप्त हुने सामन्ती चरित्रको रहेको छ । ‘म’ पात्रले कथाको आरम्भमा गरेका व्यवहार असत् पात्रको जस्तो देखिन्छ भने कुकुरसितको सान्निध्यले सत् चरित्र बन्नमा सहयोग गरेको छ । यसरी समग्र रूपमा ‘म’ पात्र पशुको भावना बुझ्न खोज्ने मानवतावादी चिन्तन भएको समय र परिस्थिति अनुसार परिवर्तनशील हुने गतिशील असल पुरुष पात्र हो । कार्यका आधारमा प्रमुख, जीवनचेतनाका आधारमा व्यक्तिगत, आसन्नताका आधारमा मञ्चीय र आवद्धताका आधारमा बद्ध पात्र हो ।

३.१०.२ पिन्टे (कुकुर)

‘अन्त्यमा ती आखा’ कथामा पिन्टे मानवेतर पात्रको रूपमा प्रयोग गरिएको घरपालुवा जनावर कुकुरको नाम हो । पिन्टे यस कथाको प्रमुख मानवेतर पात्र हो । उसले यस कथामा प्रमुख पात्रको मित्रको रूपमा रहेको छ । कथालाई चरमोत्कर्ष र अन्त्य गराउने क्रममा पिन्टेको भूमिका महत्त्वपूर्ण रहेको छ । पिन्टे घरपालुवा जनावर हो र कथामा पात्रहरूको सहयोगीको रूपमा देखापरेकाले अनुकूल पात्र मान्न सकिन्छ । यस कथाको प्रमुख पात्रसाग सधैं खेल्ने, घुम्ने गरेकाले र कथाको अन्त्यसम्म देखा परेकाले यो मञ्चीय र बद्ध पात्रको रूपमा देखिन्छ । कथाकारले यसका प्रेमका भावना र समवेदनालाई मानवीय अभिव्यक्तिका रूपमा अनुवाद गरेर प्रस्तुत गरेका छन् । ‘म’ पात्र कामको सिलसिलामा केही दिनको लागि बाहिर गएर घर फर्कदा

पिन्टेले आफ्नो मालिक आएको बुझेर खुसी अभिव्यक्त गर्दा गर्दै लडेर मृत्यु भएकाले प्रेम र वफादारीको प्रतीक बनेर प्रस्तुत भएको पाइन्छ । पिन्टे छाउरो जीवका आधारमा मानवैतर पात्रका रूपमा कथामा आएको छ ।

३.१०.३ अन्य पात्र

यस कथामा स पात्रकी श्रीमती, बुहारी, छोरी, नातिनी गौण पात्रका रूपमा आएका छन् । यी पात्रहरूको खासै भूमिका कथामा देखिदैन ।

यस कथामा आएका पात्रहरूलाई देहायको तालिकामा यसरी देखाउन सकिन्छ :

तालिका नं. १०

आधार	लिंग		कार्य			प्रवृत्ति		स्वभाव		जीवनचेतना		आसन्नता		आवद्धता	
पात्र	पु.	स्त्री	प्र.	स	गौ.	अ	प्र.	गतिशील	गतिहीन	वर्गीय	व्यक्तिगत	म.	ने.	बद्ध	मुक्त
म पात्र	+	-	+	-	-	+	-	+	-	-	+	+	-	+	-
पिन्टे कुकुर	+	-	-	+	-	+	-	+	-	+	-	+	-	+	-
छोराहरू	+	-	-	-	+	+	-	-	+	-	+	-	+	-	+
बुहारीह रू	-	+	-	-	+	+	-	-	+	-	+	-	+	-	+

३.११ “ठन्टी काकी” कथाका पात्रहरूको विश्लेषण

“ठन्टी काकी” कथामा विधवा नारीलाई हेर्ने दृष्टिकोण र गरिने व्यवहारमा परिवर्तन हुनु पर्छ र यसको आरम्भ नारीहरूबाटै हुनुपर्छ भन्ने भाव रहेको पाइन्छ । नारीहरूबाटै नारी शोषित छन् र यसको मुख्य कारण भनेको अशिक्षा, गरिबी, र रुढिवादी संस्कार रहेको छ । गाउामा हरिकृष्ण जस्ता शोषक जबसम्म रहन्छन् तबसम्म समाजमा व्याप्त नारीमाथिको अत्याचार हटाउन सकिदैन । त्यसैले सर्वप्रथम समाजमा अगुवाहरूलाई रुढि र सङ्किर्ण विचारबाट मुक्त गराउनुपर्छ र त्यसपछि मात्र नारीमाथिको दमनकारी प्रवृत्तिमा कमि ल्याउन सकिन्छ भन्ने विचार कथामा प्रस्तुत गरिएको छ । गाउाका केटाकेटीहरूलाई ठन्टी काकी बोक्सी हो यसले बच्चा खान्छे जस्ता अतिरञ्जित, कपोलकल्पित विचारले भाविपिढीका बाबालिकाहरूमा पनि त्यही संस्कारको विकास हुने भएकाले यस्ता रुढिवादी विचारबाट बालबालिकाहरूलाई अलग राख्नुपर्ने धारणा यस कथामा कथाकारले प्रस्तुत गरेका छन् ।

‘ठन्टी काकी’ कथामा पात्रहरूको धेरै प्रयोग भएको देखिन्छ । प्रस्तुत कथामा ठन्टी काकीलाई केन्द्रीय चरित्रको रूपमा चित्रण गरेको पाइन्छ । यस कथामा दृश्य र अदृश्य दुवै

खालका पात्रको प्रयोग भएको पाइन्छ । दृश्य पात्रका रूपमा ठन्टी काकी, हरिकृष्ण, ठाडला भण्डारी, गाउाले रहेका छन् भने अदृश्य पात्रका रूपमा रमाकान्त पनेरू, गोकुल पण्डित, चतुरे कार्की, लेखन्दास हेमे नेपाल जस्ता पात्रहरू रहेका छन् । यस कथाका पात्रहरू ग्रामीण परिवेशका रहेको देखिन्छ । तल यस कथाका पात्रहरूको चरित्रचित्रण गरिएको छ ।

३.११.१ ठन्टी काकी

ठन्टी काकीलाई प्रस्तुत कथाको प्रमुख पात्र रूपमा चित्रण गरिएको छ । उसैको सेरोफेरोमा कथानकले फन्को लगाएको छ । बाल्यकालमै धनको लोभमा बुबाआमाले बुढो मान्छेसाग विवाह गरिदिएकोले पतिको मृत्यु पश्चात बालविधवा भएर बाच्न बाध्य भएकी छे । उसको वास्तविक नाम भगवती हो भने दुब्लीपातली भएकाले उनलाई ठन्टी र गाउाकै ठालु हरिकृष्णकी काकी पर्ने भएकाले सबैले उनलाई ठन्टी काकी भन्दछन् । ऊसित प्रचुरमात्रामा सम्पत्ति रहे पनि त्यसको उपभोग गर्ने कोही छैनन् । सम्पत्ति भएर पनि ऊ असाध्य दुःखी छ । ऊ बालबालिकाहरूलाई असाध्य माया गर्दछे । ऊ केटाकेटीहरूलाई आफ्नो घरमा लगेर मिठो मिठो खानेकुराहरू बनाएर खुवाउने र उनीहरूलाई परीका, देउताका कथाहरू सुनाउने गर्छे । केटाकेटीहरू पनि उसलाई औधि माया गर्दछन् । गाउालेहरू हरिकृष्णको बहकाइमा लागेर ठन्टी काकीलाई बोक्सी ठान्दछन् । ऊ गाउालेहरूसाग प्रतिकार गर्न असमर्थ छे । गाउालेहरूले हेला, तिरस्कार, लान्छना लगाएर अभद्र व्यवहार गरे पनि ऊ गाउाको भलो चाहने असल चरित्र भएकी पात्र हो । उसले आफ्नो सारा चल अचल सम्पत्ति गाउाको स्कूलको लागि दान दिएर बैगुनीहरूको ऋण गुणले तिरेको देखिन्छ । जस्तोसुकै अवस्थामा पनि विचलित नहुने स्वभाव भएकी स्थिर पात्र हो । आफ्नो सम्पूर्ण सम्पत्ति दान दिएर आदर्श नारी चरित्र प्रस्तुत गर्ने ठन्टी काकी वैयक्तिक पात्र हो । ठन्टी काकी कथाकी प्रमुख नारी पात्र हो । त्यस्तै प्रवृत्तिका आधारमा गतिहीन, आसन्नताका आधारमा मञ्चीय र आबद्धताका आधारमा बद्ध पात्रका रूपमा कथामा आएकी छ ।

३.११.२ हरिकृष्ण पण्डित

हरिकृष्ण यस कथाको प्रमुख पुरुष पात्र हो । ऊ ठन्टी काकीको परको भतिजो पर्ने भएकाले उनको सम्पत्तिको लोभमा फसेको छ । ऊ ठन्टी काकीलाई पाखालगाएर सम्पूर्ण सम्पत्ति हडपन चाहन्छ । यसको लागि उसले ठन्टी काकीलाई बोक्सी डाइन जस्ता आरोप लगाउने गर्छ । यही प्रतिकूल प्रवृत्तिको कारणले हरिकृष्ण यस कथाको असत् पात्र हो । ऊ गाडाको प्रधान जस्तो उच्च गरिमामय मान सम्मान प्राप्त व्यक्ति भए तापनि धनको लोभमा लागेर उसको नैतिक पतन भएको छ । ऊ शक्ति र धनको बलमा जे पनि गर्न सकिन्छ भन्ने धारणा राख्दछ । सम्पत्तिको लागि अवलानारी ठन्टी काकीलाई बोक्सी डायन जस्तो आरोप लगाएर गाडालेहरूलाई उनको विरुद्धमा उक्साएको छ । हरिकृष्ण पण्डित आफूलाई भलादमी देखाउन अनेक ढोड र स्वाड गर्ने तथा सम्पत्तिको लागि जस्तोसुकै पतीत हुन चाहने वर्गीय जीवनचेत भएको पात्र हो । कथावस्तुमा द्वन्द्वको सिर्जना गरि कथालाई गति प्रदान गर्ने प्रमुख खलपात्र हरिकृष्ण पण्डित यस कथाको मञ्चीय पात्र हो ।

हरिकृष्ण लिङ्का आधारमा पुरुष, स्वभावका आधारमा गतिहीन, आबद्धताका आधारमा बद्ध पात्र हो ।

३.११.३ अन्य पात्र

यस कथामा हेमे, चनमती, गोकुल पण्डित, रमाकान्त, हेमे जस्ता गौण पात्रका रूपमा आएका छन् । भगवतीको श्रीमान गोकुल पण्डित पैतालीस वर्षे उमेरमानै परधाम भएको पात्र हो ।

यस कथामा आएका पात्रहरूलाई देहायको तालिकामा यसरी देखाउन सकिन्छ :

तालिका नं. ११

आधार	लिङ्ग		कार्य			प्रवृत्ति		स्वभाव		जीवनचेतना		आसन्नता		आबद्धता	
पात्र	पु.	स्त्री	प्र.	स	गौ.	अ	प्र.	गतिशील	गतिहीन	वर्गीय	व्यक्तिगत	म.	ने.	बद्ध	मुक्त
ठन्टी काकी	-	+	+	-	-	+	-	-	+	-	+	+	-	+	-
हरिकृष्ण पण्डित	+	-	-	+	-	-	+	-	+	+	-	+	-	+	-
गोकुल पण्डित	+	-	-	-	+	+	-	-	+	+	-	-	+	+	-
चनमती	-	+	-	-	+	-	+	-	+	-	+	+	-	-	+
हेमे	+	-	-	-	+	+	-	-	+	-	+	-	+	-	+
रमाकान्त क	+	-	-	-	+	+	-	-	+	+	-	+	-	-	+

३.१२ ‘विघटन’ कथाका पात्रहरूको विश्लेषण

‘विघटन’ सामाजिक यथार्थवादी धरातललाई प्रस्तुत गरिएको आधुनिक कथा हो । यसमा नेपाली समाजमा दिनानुदिन विकसित हुदै गएको सहरीया जीवनप्रतिको आकर्षणले परिवारमा ल्याएको फाटोलाई देखाइएको छ । पाश्चात्य संस्कृतिको प्रभावका साथै समाजमा देखिएको पुस्तान्तरणको समस्यालाई यसमा प्रस्तुत गरिएको छ । कथाकारले प्रत्यक्ष पविधिलाई आत्मसात गर्दै संवाद घटना विकास परिवारिक तुलनाको माध्यमबाट नाटकीकरण गरी अत्यन्त रोचक र सरल शैलीबाट कथाको विषयवस्तुलाई प्रस्तुत गरेको पाइन्छ ।

पात्र वा चरित्र कथानकलाई गतिदिने साधन हुन् । ‘विघटन’ कथा आधुनिकताको नाममा परिवारमा देखिएको विखण्डनलाई कथाकारले एकै परिवारका बाबु, आमा र दुई छोराका माध्यमबाट प्रस्तुत गरेका छन् । कथामा सबै पात्रको कार्यव्यापारबाट कथालाई कलात्मक रूपमा अगाडि बढाएको छ । कथाको काल्पनिक घटनावस्तुलाई जीवन्त पार्ने क्रममा यसका चरित्रको

सुन्दर चित्रणले गरेको छ । यस कथामा स्त्री चरित्रको प्रमुख भूमिका रहेको छ । कथामा दुई प्रकारका चरित्रको प्रस्तुति रहेको पाइन्छ । एक प्रकारका पात्रले परिवारको विखण्डन चाहन्छन् भने अर्का थरी पात्र परिवारलाई समष्टि रूपमा लिएर अधिबढ्नु पर्छ भन्ने मान्यता राख्छन् । पात्रको विविधताले कथालाई बास्तविक र जीवन्त बनाएको छ । तल यस कथाका पात्रहरूको चरित्रचित्रण गरिएको छ ।

३.१२.१ कौशल्या

कौशल्या संस्कारयुक्त कुमारी भित्रिएको देख्न चाहाने कौशल्यामा नारीले घर सम्हाल्नुपर्छ भन्ने पुरातनवादी सोच रहेको पाइन्छ । यस कुरालाई उसले यस कथामा व्यक्त गरेका कुराबाट थाहा पाउन सकिन्छ । 'आऊ बुहारी ! आफ्नो घर साम्भाल (पृ. १०८) ।' यसबाट उसमा बुहारीले घरलाई सम्हाल्नुपर्ने नेपाली समाजानुरूपको सोच भएकी नारी पात्र हो ।

कौशल्यालाई 'विघटन' कथाको प्रमुख नारी पात्रको चित्रित गरिएको छ । ऊ कथाकी केन्द्रीय चरित्र समेत हो । उसैको सेरोफेरोमा कथावस्तु मात्र होइन अन्य पुरुष पात्रहरू पनि आफ्ना रङगिएका छन् । कौशल्या दीनानाथकी श्रीमती तथा अमर र अशोककी आमा हो । परिवारको खुशीका लागि तनमनले लाग्ने कौशल्या कथाकी स्नेही पात्र हो । ऊ पतिको मृत्यु पश्चात आफ्ना छोराहरूको पालनपोषणका लागि जीवन समर्पण गरेकाले उसलाई कर्तव्यपरायणा नारीको रूपमा चित्रण गर्न सकिन्छ । अमरले आफूखुशी विवाह गरेर ल्याउदा कुनै विरोध नदेखाई घरमा स्वीकारेकाले कुलीन नारीको रूपमा प्रस्तुत भएको देखिन्छ । ऊ बुहारीको घरप्रतिको प्रतिकूल व्यवहार बाट चिन्तित हुन्छे । ऊ घरमा सबै हासी खुशी रहनु भनेर घरका सारा काम आफै गर्ने गर्छे । आफूले भोगेको जस्तो दुःख आफ्ना सन्तानले नभोग्नु परोस भन्ने चाहना राख्ने कौशल्या परिवार प्रति समर्पित नारी हो ।

कौशल्या परिवारका सबै सदस्य एकै घरमा बस्नु भन्ने चाहना राख्दछे तर उसका छोरा बुहारीले यसको विरोध गर्दा उनीहरूलाई आफूखुशी गर्न स्वतन्त्र छाड्नुले ऊ समय र परिस्थितिप्रति सचेत देखिन्छे । समय अनुसार सबैले आफू अनुकूल व्यवहार गर्न पाउनुपर्छ भन्ने मान्यताराख्ने कौशल्या यस कथाकी गतिहीन पात्र हो । बुहारीले जस्तोसुकै बचन लगाए पनि सदा खुशी रहने कौशल्या सहनशील उच्च आदर्श व्यवहार भएकी वर्गीय चरित्रकी नारी पात्र हो ।

३.१२.२ अमर

अमर प्रस्तुत कथाको प्रमुख पुरुष पात्र हो । ऊ कौशल्या र दिनानाथको जेठो छोरो हो । पिता दिनानाथको मृत्यु पश्चात उसको काधमा घरको जिम्मेवारी आइपर्छ जसलाई ऊ उपयुक्त र व्यवहारिक ढङ्गले निर्वाह गर्दछ । अमर लगनशील र कर्मठ स्वभाव भएको युवक हो । उसले आफ्नो मिहिनेत र लगनले जागिर खाएर आफ्नो खुट्टामा उभिएको छ । आधुनिक विचारधाराको अमर आफूले रोजेको कटीसाग विवाह गर्दछ तर यसको खबर कसैलाई नदिएकाले ऊ घमण्डी स्वभाव भएको बुझिन्छ । श्रीमतीको बहकाउमा लागेर आफूलाई जन्मदिने आमा र भाइलाई छोडेर पत्नीसाग सहर गएकोले उसमा निर्णय लिने क्षमताको अभावका साथै जोइडिङ्ग प्रवृत्तिको पुरुष जस्तो देखिन्छ । यसका साथै अमर कार्यका आधारमा सहायक, प्रवृत्तिका आधारमा प्रतिकूल, स्वभावका आधारमा गतिशील, जीवनचेतनाका आधारमा वर्गीय आसन्नताका आधारमा मञ्चीयर आबद्धताका आधारमा बद्ध पात्र हो ।

३.१२.३ अशोक

अशोक कौशल्याको कान्छो छोरो हो । दाजु अमरले आमाको मन दुखाउदा आमा कौशल्यालाई शान्तवना दिने काम गरेकाले मातृप्रेमी र भावुक चरित्र भएको अनुकूल पात्र हो । लिङ्गका आधारमा पुरुष, कार्यका आधारमा गौण, प्रवृत्तिका आधारमा अनुकूल, स्वभावका आधारमा गतिहीन जीवनचेतनाका आधारमा व्यक्तिगत, आसन्नताका आधारमा मञ्चीय, आबद्धताका आधारमा बद्ध पात्र हो ।

३.१२.४ बुनु

आधुनिकताको घमण्डमा अड्किएकी, फेसनमा लादिएकी नारी पात्र हो । ऊ यस कथामा सासुको मान मर्यादा नराख्ने कुसंस्कार भएकी प्रतिकूल पात्र हो । यस कुरालाई यसरी पनि प्रष्ट पार्न सकिन्छ - 'होइन अब हामीले यो चिहानको खातिर आफ्नो पसिना कति बगाउने ? यी ऐजेरुहरूका लागि हामीले आफ्नो जिन्दगी किन सडाउने (पृ. १०९) ?' यस कुराबाट पनि ऊ यस कथामा आधुनिकताको मोहमा फसेकी, स्वार्थी प्रवृत्ति भएकी, आफ्नो कर्तव्य बिसर्ने स्वभाव भएकी नारी पात्रको रूपमा आएको छे ।

३.१२.५ अन्य पात्र

यस कथामा आएका अन्य पात्रहरू दिनानाथ, छिमेकी आइमाईहरू, श्यामेकी आमा हुन् । मास्टर दिनानाथ सञ्जन, प्रतिष्ठित, स्नेहशील असल श्रीमानका रूपमा कथामा "तर उसको भूमिका भने कमै रहेको छ ।

यस कथामा आएका पात्रहरूलाई देहायको तालिकामा यसरी देखाउन सकिन्छ :

तालिका नं. १२

आधार	लिंग		कार्य			प्रवृत्ति		स्वभाव		जीवनचेतना		आसन्नता		आबद्धता	
पात्र	पु.	स्त्री	प्र.	स.	गौ.	अ.	प्र.	गतिशील	गतिहीन	वर्गीय	व्यक्तिगत	म.	ने.	बद्ध	मुक्त
कौशल्या	-	+	+	-	-	+	-	-	+	+	-	+	-	+	-
अमर	+	-	-	+	-	-	+	+	-	+	-	+	-	+	-
अशोक	+	-	-	-	+	+	-	-	+	-	+	+	-	+	-
बुनु	-	+	-	-	+	-	+	-	+	+	-	+	-	+	-
दीनानाथ	+	-	-	-	+	+	-	-	+	+	-	-	+	-	+

३.१३ “हराएकाको खोजी” कथाका पात्रहरूको विश्लेषण

“हराएकाको खोजी” कथा २०४६ सालको पञ्चायती शासन विरुद्ध आन्दोलनरत जनताको कथा हो । तत्कालीन सरकारले आन्दोलनलाई कमजोर पार्न कतिसम्म निर्दयी व्यवहार गर्थ्यो भन्ने देखाउन यो कथा सक्षम देखिन्छ । आन्दोलन सहरमा मात्र नभएर देशका कुना काप्चासम्म यसको लहर थियो भन्ने कुरा बलेजस्तो ग्रामीण परिवेशको युवा आन्दोलनमा सहभागी हुनुले दर्शाउँछ । नेपाली जनताको जागरण र तिनीहरूले उठाएको आवाजले पञ्चायती शासकहरूमा आएको नैराश्यताको प्रस्तुति नै यस कथाको भाव रहेको छ ।

“हराएकाको खोजी” बहुल पात्र भएको कथा हो । यस कथामा प्रमुख पात्रको रूपमा गम्भीरजङ्ग रायमाझी रहेको छ । उसैको केन्द्रीयतामा कथानकले गति लिएको छ भने अन्य पात्रहरू प्रसङ्गवस आउँदै हराउँदै गरेका छन् । कथाको आदिदेखि अन्त्यसम्म गम्भीरजङ्गको मात्र महत्वपूर्ण भूमिका रहेको देखिन्छ । तल यस कथाका पात्रहरूको चरित्रचित्रण गरिएको छ ।

३.१३.१ गम्भीरजङ्ग रायमाझी

गम्भीरजङ्ग “हराएकाको खोजी” कथाको एकमात्र प्रमुख पात्र हो । उसैको सेरोफेरोमा सम्पूर्ण कथानकले फन्को लगाएको छ । ऊ आफ्नो युवा उमेरको छोरो हराएकाले दुःखी छ । हराएको छोरोको खोजीमा चारैतिर भौतारिन विवश छ । वृद्ध भए तापनि ऊ पञ्चायती शासन व्यवस्थाको घोर विरोधिको रूपमा प्रस्तुत भएको छ । ऊ आफ्नो छोरो पञ्चायती शासन विरुद्धको आन्दोलनमा लागेकाले खुशी हुन्छ । उसले सातसालको प्रजातान्त्रिक आन्दोलनमा सक्रिय रूपमा भाग लिएकाले सचेत नागरिकको भूमिका यस कथामा निर्वाह गरेको देखिन्छ । ऊ यस कथामा जिम्मेवारपूर्ण पिताको भूमिकामा देखिएको छ । पञ्चायती शासनका विरुद्ध विद्रोह गर्न सक्ने शक्तिसाली, निडर, साहसी व्यक्तिका रूपमा गम्भीरजङ्गको उपस्थिति यस कथामा देखिन्छ । गाउँको जमदार हुनुको अहम भावना शहरमा आउँदा बालुवाको पानी जति पनि पहिचान नहुनुको चोट उसमा रहेको छ ।

पुरानो व्यवस्थालाई हटाएर नयाँ शासन पद्धतिको वकालत गर्ने गम्भीरजङ्ग यस कथाको गतिशील पात्र हो । कार्यका आधारमा प्रमुख, प्रवृत्तिका आधारमा अनुकूल, स्वभावका आधारमा गतिशील, जीवनचेतनाका आधारमा वर्गीय, आसन्नताका आधारमा मञ्चीय र आवद्धताका आधारमा बद्ध पात्रको रूपमा आएको छ ।

३.१३.२ बले

बले गम्भीरजङ्ग रायमाभीको एकलो छोरो हो । ऊ प्रजातन्त्रको लागि लड्ने क्रान्तिकारी युवा स्कुले विद्यार्थी हो । ऊ यस कथाको केन्द्रिय पात्र हो । उसैको वरिपरि यस कथाको कथानक अगाडि बढेको छ । यस कुरालाई यसरी उल्लेख गर्न सकिन्छ । *हामी पनि प्रजातन्त्र जिन्दावाद गर्ने । ..... म पनि जान्छु है बा ! (पृ. ११६) ।*’ उक्त कथनबाट बले प्रजातन्त्रको लडाईमा होमिएको पात्र हो भन्ने स्पष्ट हुन्छ । तानाशाही राजतन्त्रको विरुद्धमा संघर्ष गर्ने जमातमा ऊ पसेको पाइनुले पनि पञ्चायतको विरोधमा लागेको पात्र हो भन्ने थाहा पाइन्छ । ऊ लिङ्गका आधारमा पुरुष, कार्यका आधारमा सहायक, स्वभावका आधारमा गतिहीन र जीवनचेतनाका आधारमा वर्गीय, आसन्नताका आधारमा नेपथ्य र आवद्धताका आधारमा बद्ध पात्र हो ।

३.१३.३ अन्य पात्र

प्रस्तुत कथामा अन्य धेरै पात्रहरू रहेका छन् । यस कथाका घटनालाई अगाडि बढाउन सहायक पात्रहरूले सहयोग गरे तापनि उनीहरूको सशक्त भूमिका देखिदैन । प्रत्येक घटनापछि एक पात्रको उपस्थिति रहेको छ । पात्रहरूको भिड रहेको यस कथामा गम्भीरजङ्ग बाहेक कसैको भूमिका वर्णन योग्य देखिदैन । यस कथामा आएका अन्य पात्रहरूमा बले, गाउाबाट काम खोज्दै सहरमा पसेका युवाहरू, मन्दिरमा भजन कर्तन गर्ने मानिसहरू, मन्दिरको रेखदेख गर्ने पाले लगाएतका अन्य गौण पात्रहरू रहेका छन् ।

यस कथामा आएका पात्रहरूलाई देहायको तालिकामा यसरी देखाउन सकिन्छ :

तालिका नं. १३

आधार	लिङ्ग		कार्य			प्रवृत्ति		स्वभाव		जीवनचेतना		आसन्नता		आवद्धता	
पात्र	पु.	स्त्री	प्र.	स.	गौ.	अ.	प्र.	गतिशील	गतिहीन	वर्गीय	व्यक्तिगत	म.	ने.	बद्ध	मुक्त
गम्भीरजङ्ग	+	-	+	-	-	+	-	+	-	+	-	+	-	+	-
पौवाली	+	-	-	+	-	-	+	-	+	-	+	-	+	+	-
एउटा केटो	+	-	-	-	+	+	-	-	+	-	+	+	-	-	+
बले	+	-	-	+	-	+	-	-	+	+	-	-	+	+	-

३.१४ “कुनै न कुनै दिन त ...’ कथाका पात्रहरूको विश्लेषण

प्रस्तुत कथा सहरिया परिवेशमा अनाथ सडक बालबालिकाहरूको मानसिक चिन्तनका साथै उनीहरूको अवस्थालाई अभिव्यञ्जित गरेको छ । मानिसको मानवीय सम्बेदना आएको ह्रास र उसले गरेको अमानवीय व्यवहारप्रति कथाले तिखो व्यङ्ग्य गरेको छ । आजको स्वार्थी संसारमा सभ्य भनाउदाहरूको समाजमा पारिवारिक सम्बन्ध धन र वैभवको आडमा खस्कदो अवस्थामा रहेकाले सडक बालबालिकाहरूमा पारिवारिक सम्बन्ध देखाएर कुलीन वर्गप्रति कटाक्ष गरेको देखिन्छ । अनाथ सडकमा घुमेर फोहोर मैला बेचेर जीवन निर्वाह गर्ने सडक बालबालिकालाई व्यवहारिक र निष्ठावान देखाएर सभ्य भनाउदाहरूमा यो भावना हराउदै गएको देखाउदै सबैमा मानवीय गुण हुनुपर्ने सन्देश यस कथाले दिएको छ ।

”कुनै न कुनै दिन त’ कथाको पात्रको सङ्ख्या सीमित रहेको छ । यस कथाको प्रमुख पात्रको रूपमा कुवेर छ भने सहायक पात्रको भूमिकामा इन्द्रे रहेको छ । तारेमाम च्यान्टी जस्ता पात्रहरू गौण पात्रका रूपमा कथामा उपस्थित छन् । यस कथामा निर्माण कुवेरको केन्द्रीयतामा भएको छ । यस कथामा सहायक पात्रको भूमिका कथानकको विकासमा महत्त्वपूर्ण देखिन्छ । तल यस कथाका पात्रहरूको चरित्रचित्रण गरिएको छ ।

३.१४.१ कुवेर

कुवेर यस कथाको केन्द्रीय पुरुष पात्र हो । ऊ सडक बालबालिकाको रूपमा काठमाडौँमा बहिनी च्यान्टीसाग बस्दछ । कुवेर इन्द्रेको मिल्ने साथी हो । कुवेर बालक भए तापनि उसमा अविभावकको गुण विद्यमान छ । ऊ आफ्नी बहिनी बिरामी भएकाले उसलाई डाक्टरकोमा लानुपर्छ भन्ने ज्ञान उसमा छ । बहिनी बिरामी भएकोमा कुवेर चिन्तित हुन्छ । ऊ त्यसको लागि धेरै धन जम्मा गरेर च्यान्टीको उपचार गर्ने विचारमा हुन्छ । बहिनीको आफूवाहेक कोही नभएकाले उसको सुरक्षा आफूले गर्नुपर्छ भन्ने चेतना कुवेरमा रहेकोले ऊ व्यवहारिक र परिपक्व भएको देखिन्छ । ऊ अशिक्षित भए पनि उसमा अल्लारे पन छैन । ऊ आफ्नो बहिनीलाई राम्रो खान र लाउन दिनपाए हुन्थ्यो भन्ने चाहन्छ र त्यसको लागि प्रयत्नशील रहन्छ । यस कथाको आरम्भदेखि अन्त्यसम्म कुवेरको उपस्थिति रहेकाले मञ्चीय पात्रको रूपमा प्रस्तुत छ । आमाबुबा नभएपछि आफूले नै अविभावकको दायित्व निर्वाह गर्नु पर्छ भन्ने ज्ञान भएको कुवेर यस कथाको गतिहीन पात्र हो । अनाथ भएर सडक बालकको रूपमा जीवन निर्वाह गरे पनि कुवेर एक सचेत र परिपक्व विचारधारा भएको अविभावकत्व गुणलेयुक्त अनकूल पात्र हो ।

लिङ्का आधारमा पुरुष, जीवनचेतनाका आधारमा वर्गीय, आसन्नताका आधारमा मञ्चीय र आवद्धताका आधारमा बद्ध पात्र हो ।

३.१४.२ इन्द्रे

‘कुनै न कुनै दिन त’ कथाको सहायक पुरुष पात्र हो । ऊ कुवेरको घनिष्ठ साथी हो । ऊ कुवेरको जस्तै अनाथ भएर सडक बालकको रूपमा जीवन बिताउन बाध्य छ । कुवेरकी बहिनी च्यान्टीलाई असाध्य माया गरे पनि ऊ कुवेरको डरले प्रकट गर्न सक्दैन । उसमा एउटा असल मित्रमा हुनु पर्ने गुण रहेको पाइन्छ । ऊ आफ्नो साथी कुवेरलाई सुन बेचेर आएको सबै पैसा दिएर च्यान्टीको स्वास्थ्यमा खर्च गर्न तैयार हुन्छ । ऊ साहसी र आशावादी युवक हो । उनीहरूको हातपरेको सामानको मूल्य नपाए पनि पुनः मूल्यवान सामान पाइन्छ भनेर कुवेरलाई सान्त्वना दिन्छ । सडक बालबालिकाका सङ्गतले चुरोट खाने जस्ता नराम्रो बानी देखिए तापनि कुकुरसित आफूलाई तुलना गरेर एक विवेकशील व्यक्तिको जस्तो विचार व्यक्त गर्दछ ।

सडकमा मिल्काएका खाली बियरका फुटेका बोतल, छालाका थोत्रा भोला, जुत्ताहरू, प्लास्टिकका फुटेका मग र वाल्टिनहरू बटुल्दै बेच्दै हिड्ने सडक बालबालिकाको प्रतिनिधित्व गर्ने पात्र हो इन्द्रे । स्वभावका आधारमा गतिहीन पात्र हो । किनकी आफु गरिब हुदाहादै पनि विरामी भएकी बहिनीलाई निको पार्ने आशा उसमा छ । यस कुरालाई यसरी प्रस्तुत गर्न सकिन्छ । ‘यसपल्ट यस्तै भयो, भोलीपल्ट कुनै न कुनै दिन त गतिलो माल हात परिजाला नी । अनि त र म भएर च्यान्टीलाई अस्पताल जाचाएर ओखती किनेर खुवाउला, हिंड, जाउफ (पृ. १२४) ।’ यसरी इन्द्रे भविष्यप्रति आशावान देखिन्छ । कार्यका आधारमा सहायक, प्रवृत्तिका आधारमा अनुकूल, जीवनचेतनाका आधारमा वर्गीय, आसन्नताका आधारमा मञ्चीय, आवद्धताका आधारमा बद्ध पात्र हो ।

३.१४.३ अन्य पात्र

यस कथामा आएका कुवेरकी बहिनी च्यान्टी, तारे माम, फूलमति, गोरे गुरुङ, कल्लुसिह मधेसी लगाएतका पात्रहरू गौण पात्र हुन् ।

यस कथामा आएका पात्रहरूलाई देहायको तालिकामा यसरी देखाउन सकिन्छ :

तालिका नं. १४

आधार	लिङ्ग		कार्य			प्रवृत्ति		स्वभाव		जीवनचेतना		आसन्नता		आवद्धता	
पात्र	पु.	स्त्री.	प्र.	स	गौ.	अ.	प्र.	गति	गतिहीन	वर्गीय	व्यक्तिगत	म.	ने.	बद्ध	मुक्त

								शील							
कुवेर	+	-	+	-	-	+	-	-	+	+	-	+	-	+	-
इन्द्रे	+	-	-	+	-	+	+	-	+	+	-	+	-	+	-
च्यान्ती	-	+	-	-	+	+	-	-	+	+	-	-	+	+	-
फुलमती	-	+	-	-	+	+	-	-	+	-	+	-	+	-	+
तारिमामा	+	-	-	-	+	-	+	-	+	-	+	+	-	-	+

३.१५ “यी रगतमा बाच्नेहरू” कथाका पात्रहरूको विश्लेषण

प्रस्तुत कथाको सारवस्तु निम्नस्तरीय जनतालाई उसको कमजोरीको फाइदा उठाउने दुष्ट चरित्रका मानिसहरू भलादमीको मुखुण्डो लगाएर आफ्नो स्वार्थको लागि जेपनि गर्न सक्छन् भन्ने देखाउनु रहेको छ । प्रस्तुत कथामा निमुखा गाडाका जनताहरूलाई शोषक र निरङ्कुश व्यक्तिहरूले गर्ने गरेको अमानवीय व्यावहारको चित्रण गरिएको छ । जो कोही भए पनि मान्छेलाई मान्छेको जस्तो व्यवहार गर्नुपर्छ, विभिन्न नाममा कसैलाई भेदभाव गर्नु हुदैन त्यस खालको व्यवहारले कसैलाई फाइदा गर्दैन भन्ने कुराको सन्देश दिनु नै यस कथाको सारवस्तु हो ।

यी रगतमा बाच्नेहरू कथामा पात्रहरूको घुइचो नै देखिन्छ । यस कथामा कति पात्रहरू छन् भन्ने कुरा स्पष्ट रूपले केलाउन नसकिए पनि मुख्य रूपमा गोरे, चतुरे र जयन्ती गरी जम्मा तिन पात्रको उपस्थिती देखिन्छ । यस कथामा प्रमुख पात्रका रूपमा गोरे देखिन्छ भने सहायक चतुरे र जयन्ती सहायक भूमिकामा देखापर्दछन् । यस कथामा सरल तथा सहज भाषाशैलीको प्रयोग भएको छ । तल यस कथाका पात्रहरूको चरित्रचित्रण गरिएको छ ।

३.१५.१ गोरे

गोरे यस कथाको प्रमुख पुरुष पात्र हो । उसकै केन्द्रीयतामा कथाको निर्माण भएको छ । गोरे गाडाबाट कामको खोजिमा काठमाडौँ पसेको सोभ्रो युवक हो । काठमाडौँ जस्तो ठाउँमा उसले कसैबाट पनि सहयोग पाउदैन । झट्ट कसैलाई विश्वास नगरे पनि सहरीया ठगका अगाडि ऊ निरीह देखिन्छन् । चतुरेले उसलाई कमाइ खाने भाडोको रूपमा प्रयोग गरेको छ । गोरे सालीन र भद्र चरित्रको पात्र हो । ऊ धन कमाएर गाडा फर्कन चाहन्छ । उसले आफ्नो रगतले धेरैलाई बचायो तर उसलाई काम परेको बेला कसैबाट पनि सहयोग पाउदैन । गोरे कथाको आदिदेखि अन्त्यसम्म एउटै भूमिका रहेकाले उ गतिहीन पात्र हो । यस कुरालाई चतुरेले आफूलाई जे गर्दा पनि सहजै रूपमा स्वीकार गरेको कुराबाट थाहा हुन आउँछ । दाइ ! आज त नजाऊ क्यार

अस्पताल ! फतक्कै गलेजस्तो त्यसै निन्द्राले छोपेजस्तो भइरहेछ (पृ. १३४) ।” त्यस्तै गरेर गोरे जीवन चेतनाका आधारमा वर्गीय पात्र हो भने यस कथाको केन्द्रीय भूमिकामा रहेकाले ऊ वद्ध पात्र हो ।

यस कथामा गोरेले आफू लाचार भएर चतुरे जस्ता अपराधिक प्रवृत्ति भएका व्यक्तिलाई शक्तिशाली बनाउने काम गरेको छ । गोरे चतुरे जस्ता तुच्छ व्यक्तिबाट पीडित प्रतिनिधि पात्र हो । ऊ आफू जस्ता गाडाले बालबालिका र युवा चतुरे जस्ता पशुवत व्यवहार गर्ने मान्छेबाट पीडित भएको कुरा महसुस गर्छ । यस कथामा गोरे गरिबीकै कारण बेचिन बाध्य भएको पात्र हो र अन्तिममा अन्धकारमा कोचिएर मृत्युवरण गर्न बाध्य भएको छ ।

३.१५.२ चतुरे

चतुरे यस कथाको सहायक पुरुष पात्र हो । गाउाका सोभा युवाहरूलाई फकाएर उनीहरूको रगत बेचेर धन कमाउने पेसामा लागेकाले यस कथाको प्रतिकूल पात्र हो । हेर्दा भलाद्मी जस्तो देखिए पनि उसको व्यवसाय आपराधिक र मानवता विरोधी छ । बसपार्कमा गोरेजस्तालाई ढुकेर उनीहरूसाग मिठो बोली व्यवहारले फसाएर कमजोरीको फाइदा उठाइ आफ्नो स्वार्थ सिद्ध गर्दछ । गोरेको शरीरमा रगत रहुन्जेल उसको रगत बेचेर पैसा कमाउछ र ऊ विमार परेपछि उसलाई मर्नको लागि अस्पतालमा लगेर छोडिदिने चतुरे राक्षस प्रवृत्तिको छ । उसकी श्रीमतीले सम्झाउदा पनि उसको कुनै कुरा नसुनी आपराधिक कार्यमा संलग्न हुने वर्गीय पात्र हो । समय र परिस्थिति अनुकूल परिवर्तन हुन नसक्ने चतुरे यस कथाको गतिहीन चरित्र भएको पात्र हो । चतुरेमा खराब मानसिकता, राक्षसी प्रवृत्ति भएको कुरा यस कथनबाट पनि प्रष्ट हुन आउछ, 'अब यो धेरै बाच्दैन । त्यसैले भोली बिहानै लगेर अस्पतालको कुनामा मिल्काएर आउने काम छ ' (पृ. १३५) ।

३.१५.३ जयन्ती

जयन्ती यस कथाको सहायक स्त्री पात्र हो । कथामा उसको व्यवहारलाई हेर्दा ऊ अनुकूल पात्र हो । आफ्नो पति धनवीरेले धेरैको रगत चुसेको, धेरैलाई काम लगाइदिने बहानामा फसाएको कुरा उसलाई मन परेको छैन । आफ्नो पति चतुरेले गोरे जस्ता धेरै सिधासाधा गाउाले केटाहरूको रगत चुसेको थाहा पाउदा पाउदै पनि कुनै प्रतिक्रिया नदिनुले उसलाई गतिहीन पात्रका रूपमा लिन सकिन्छ । त्यस्तै उसलाई लिङ्गका आधारमा स्त्री, कार्यका आधारमा गौण, स्वभावका आधारमा गतिशील, जीवनचेतनाका आधारमा व्यक्तिगत, आसन्नताका आधारमा नेपथ्य र आबद्धताका आधारमा बद्ध पात्रका रूपमा लिन सकिन्छ । 'साच्चै ,बरा गोरे अब कति फरक देखिन थाल्यो' (पृ.१३३) । जयन्ती गोरेप्रति माया दर्शाउने तथा चेतनावोध गर्न नसक्ने स्त्री पात्र हो ।

३.१५.४ अन्य पात्र

यस कथामा डाक्टर, नर्स निहत्था सोभासाभालाई अमानवीय व्यवहार गर्ने पात्रका रूपमा आएका छन् । यस्तै गरी आवरा केटा, यात्रु जस्ता पात्रहरू पनि कथामा देखा परेका छन् ।

यस कथामा आएका पात्रहरूलाई देहायको तालिकामा यसरी देखाउन सकिन्छ :

तालिका नं. १५

आधार	लिङ्ग		कार्य			प्रवृत्ति		स्वभाव		जीवनचेतना		आसन्नता		आबद्धता	
पात्र	पु.	स्त्री	प्र.	स	गौ.	अ.	प्र.	गति शील	गतिहीन	वर्गीय	व्यक्तिगत	म.	ने.	बद्ध	मुक्त
गोरे	+	-	+	-	-	+	-	-	+	+	-	+	-	+	-
चतुरे	+	-	-	+	-	-	+	-	+	+	-	+	-	+	-
जयन्ती	-	+	-	-	+	+	-	-	+	-	+	+	-	-	+
डाक्टर	+	-	-	-	+	-	+	+	-	+	-	-	+	+	-
नर्स	-	+	-	-	+	+	-	-	+	+	-	-	+	-	+

३.१६ निष्कर्ष

कथाकार रमेश विकलको हालसम्म प्रकाशित भएका कथासङ्ग्रहहरू मध्ये सबैभन्दा पछिल्लो प्रकाशित कृति **हराएका कथाहरू** कथासङ्ग्रह हो । वि.सं. २०५५ मा साभा प्रकाशनबाट प्रकाशित यो कथासङ्ग्रह विकलको चौथो चरणको उपलब्धि हो । यस कथासङ्ग्रहमा सङ्कलित कथाहरू २०४६ सालको जनआन्दोलनसम्मको विषयवस्तुलाई समेटेर लेखिएका छन् । यस कथा कथासङ्ग्रहका कथाहरू ऐतिहासिक एवं राजनैतिक विषयवस्तु, पारिवारिक समस्या तथा मनोविज्ञानमूलक समस्यालाई अगाडि बढाउन सफल भएका छन् । परिवेशगत पक्षबाट हेर्दा प्रस्तुत कथासङ्ग्रहमा ग्रामीणदेखि लिएर सहरिया वातावरणको सूक्ष्म पारिवारिक समस्यामूलक कथाहरूमा मूलतः समाजमा रहेको रुढि, अन्धविश्वास, गरिबी र अज्ञानताले पारिवारिक वातावरणमा विभिन्न प्रकारका समस्याहरू उत्पन्न हुन्छन् भन्ने कुरालाई पुष्टि गरेको पाइन्छ । त्यसै गरी समाजमा रहेको आर्थिक, सामाजिक असमानताले गर्दा भोग्नु परेको समस्यालाई सामाजिक समस्यामूलक कथाहरूले विशेष रूपमा चित्रण गरेका छन् ।

रमेश विकलको ‘ज्ञानी मामा’ **हराएका कथाहरू** कथासङ्ग्रहमा सङ्कलित पहिलो कथा हो । वृत्ताकारीय ढाँचामा संरचित यस कथामा राणाकालीन परिवेशमा स्वतन्त्रता र समानताको चाहनाराख्ने विसु मामाले भोगेको जीवनको मार्मिक प्रस्तुति छ । बहुल पात्रका माध्यमबाट प्रथम पुरुष दृष्टिबिन्दुमा आधारित यस कथामा सातसालपछि नेपाली राजनीतिमा आएको विसङ्गतिलाई प्रस्तुत गरिएको छ । ‘’धर्तीमा तीन खण्ड पानी छ रे’ कथामा कथाकारले

सहरीकरणको विकासका साथै धनी र गरिबका बिच बढ्दै गएको दुरी र त्यसै निम्त्याएको समस्यालाई उजागर गरिएको छ । रैखिक ढाँचामा प्रस्तुत यस कथामा भाषा सरल सहज रहेको छ भने तृतीय पुरुष दृष्टिबिन्दुको प्रयोग गरिएको छ । ‘‘एक मुठी माटो’’ कामको खोजीमा विदेशपलायन हुन बाध्य नेपालीहरूको पीडा समेटिएको कथा हो । अशिक्षा र अनुभवको कमिका कारण नेपालीले विदेशमा भोग्नु परेको सास्तीलाई यस कथामा अभिव्यक्त गरिएको छ ।

‘रानी र दरबार’ कथामा राणाकालीन समयमा नेपाली नारीहरूको अवस्था र राणाहरूद्वारा गरिने पशुजन्य व्यवहारको चित्रण गरिएको छ । राणाहरूको दरबारमा नारीहरू बिच शक्ति र सम्पत्तिको लागि हुने षडयन्त्रको चित्रण पनि यस कथामा पाइन्छ । नारी पात्रको बहुलता रहेको यस कथामा तृतीय पुरुष दृष्टिबिन्दुको प्रयोग गरिएको छ । ‘‘एउटा अमलपित्तको आखा’’ कथामा विसङ्गतिपूर्ण चिन्तनलाई विशृङ्खलित रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । द्वितीय विश्वयुद्धपछि मानवमा देखिएको डर, त्रास, नैरास्यताबाट उत्पन्न मानसिक सन्त्रासलाई यस कथामा प्रस्तुत गरिएको छ । ‘‘एउटी अवकाशप्राप्त वेश्याको आत्महत्या’’ नेपाली समाजमा परिवर्तित नारीवादी मूल्य र मान्यताको प्रस्तुतिमा यस कथाको सिर्जना भएको छ । आधुनिकतातर्फ उन्मुख नेपाली समाजमा नारीहरूमा व्याप्त निरासा र कुन्ठाले निम्त्याएको विकृतिलाई यस कथामा उजागर गरिएको छ । ‘‘उसले रोजेको अन्त्य’’ कथामा कथाकारले छोटो समयमा धेरै उन्नति प्रगति चाहने नेपाली युवाहरूको प्रवृत्तिलाई उत्तम नामक पात्रका माध्यमबाट प्रस्तुत गरेका छन् । रोजगारमुखी शिक्षाको अभावमा शिक्षित युवामा छाएको निरासालाई यस कथामा प्रस्तुत गरिएको छ । ‘‘चर्किएको घर’’ कथामा पुरातन र नवीन विचार बिचको द्वन्द्वलाई प्रस्तु गर्दै पुस्तान्तरणको समस्यालाई सङ्केत गरिएको छ ।

‘घोष्टिएको डुङ्गा’ रमेश विकलको नारीवादी कथा हो । यस कथामा रुढीवादी संस्कारका कारण नारीहरूले भोग्नु पर्ने तिरस्कार र अपहेलनालाई प्रस्तुत गर्दै बालविधवाको समस्यालाई उजागर गरिएको छ । यस कथामा संस्कार र रीति रिवाजका नाममा विधवाहरूको चाहना र आकाङ्क्षालाई रोक्न खोज्दा उत्पन्न हुने विकृतितर्फ समाजको ध्यान केन्द्रित गराएका छन् । ‘अन्त्यमा ती आखा’ कथामा कथाकारले अवकाशप्राप्त व्यक्तिको जीवनमा भोग्नु परेको एकलोपनका कारण उत्पन्न मनसिक समस्यालाई प्रस्तुत गरेको छ । मानवेतर पात्रका रूपमा कुकुरको पनि प्रमुख भूमिका रहेको यस कथामा मानिस र कुकुर बिचको भावनात्मक

सम्बन्धलाई उजागर गरिएको छ । 'ठन्टी काकी' कथा नारी र पुरुष बिचको अनमेल विवाहबाट उत्पन्न समस्यामा केन्द्रित छ । नेपाली समाजमा विधवालाई हेर्ने दृष्टिकोणमा परिवर्तन नआउनुको प्रमुख कारणका रूपमा अशिक्षा र जनचेतनाको कमिलाई देखाउँदै यसको निराकरणको लागि समाजका अगुवाहरूबाट थालनी हुनु पर्ने कुरा कथामा प्रस्तुत गरिएको छ । 'विधटन' कथामा नयाा र पुरानाविचार बिचको द्वन्द्व देखाइएको छ । यस कथाले मध्यमवर्गीय नेपाली समाजमा आधुनिकताको नाममा देखापरेको परिवारिक विधटनको अवस्थालाई उजागर गरेको छ । परिवर्तन र आधुनिकताको आढमा आफ्नो संस्कृति, रीतिरिवाजलाई विर्सनु हुँदैन बरू समयानुकूल परिवर्तन र परिमार्जन गर्दै अगाडि बढनुपर्छ भन्ने धारणा यस कथामा कथाकारले व्यक्त गरेका छन् । 'कुनै न कुनै दिन त' कथामा अनाथ सडक बालबालिकाहरूको मनोवैज्ञानिक चित्रण गरिएको छ । यस कथामा बालमनोविज्ञानको प्रस्तुति दिनेक्रममा स्वच्छन्दतावादी शैली अपनाइएको छ भने यथार्थवादी प्रवृत्तिको मिश्रण भएको पाइन्छ । 'यी रगतमा बाच्नेहरू' कथामा पञ्चायतकालको अस्थिरताले हरेक क्षेत्रमा अपराधिक क्रियाकलाप बढेको र धनकमाउने लालसामा डाक्टर जस्ता सम्मानित पेसामा लागेका व्यक्तिहरू पनि अपराधिक कार्यमा संलग्न भएको कटुयथार्थलाई प्रस्तुत गरिएको छ ।

चौथो परिच्छेद

उपसंहार तथा निष्कर्ष

४.१ उपसंहार

रमेश विकलको अन्तिम कथासङ्ग्रह “हराएका कथाहरू कथासङ्ग्रहका कथाको पात्रविधान” शीर्षकमा तयार पारिएको प्रस्तुत शोधपत्रमा चार परिच्छेद रहेका छन् । पहिलो परिच्छेदमा विषय परिचय, समस्याकथन, शोधपत्रको उद्देश्य, पूर्वकार्यको समीक्षा, शोधपत्रको औचित्य र महत्त्व, शोधपत्रको सीमाङ्कन, शोध विधि र शोधपत्रको रूपरेखा प्रस्तुत गरिएको छ । यस शोधपत्रको समस्या पात्र विधानको सैद्धान्तिक स्वरूपको निरूपण गर्नु रहेको छ ? रमेश विकलका कथामा प्रयुक्त पात्रहरूको विश्लेषण गर्नु यस शोधपत्रको उद्देश्य रहेको छ । विभिन्न समयमा विभिन्न विद्वान् तथा समालोचकहरूले कथाकार विकलका बारेमा गरेका टिप्पणीहरूलाई पूर्वकार्यको समीक्षामा उल्लेख गरिएको छ । यस शोधकार्यले आगामी अध्येताहरूलाई विकलका बारेमा बुझ्न मद्दत पुर्याउने छ । यस अध्ययनले कथाकार विकलका कथाहरूका विभिन्न पाटाहरूमध्ये पात्र विधानको सैद्धान्तिक आधारमा गरिने कुरा उल्लेख गरेर यस शोधकार्यको महत्त्व पुष्टि गरिएको छ । शोध विधिमा मुख्य रूपमा पुस्तकालय विधिको प्रयोग गर्दै शोधपत्रको सम्भावित रूपरेखा तयार गरिएको छ । त्यसैगरी कथाकार विकलका सातवटा कथासङ्ग्रहमध्ये अन्तिम कथासङ्ग्रह **हराएका कथाहरू** सङ्ग्रहको पात्र विधानको मात्र अध्ययन गरिनेछ, भनी अध्ययनको सीमा निर्धारण गरिएको छ ।

दोस्रो परिच्छेदको शीर्षक ‘पात्र विधानको सैद्धान्तिक परिचय’ रहेको छ । यस परिच्छेदमा पात्र विधानको सामान्य विश्लेषण गरिएको छ । यस परिच्छेदमा ‘पात्र’ विधानको पृष्ठभूमि, चरित्र शब्दको व्युत्पत्ति र अर्थ, पात्रको सैद्धान्तिक परिचय, कथामा पात्रको भूमिका, चरित्रचित्रण र यस भित्र पनि प्रत्यक्ष वा वर्णनात्मक विधि, अप्रत्यक्ष वा नाटकीय विधि, आत्मकथात्मक विधिलाई चिनाइएको छ । यसका साथै यस परिच्छेदमा, पात्र विधानको औचित्य, पात्रको प्रकार र कथामा पात्र वर्गीकरणका आधारहरूलाई उल्लेख गरिएको छ । कथामा पात्र वर्गीकरणका

आधारहरू लिङ्ग, कार्य, प्रवृत्ति, स्वभावका, जीवन चेतना, आसन्नता र आवद्धतालाई नै मुख्य रूपमा उल्लेख गरिएको छ । यसरी यिनै आठवटा पात्र आधारहरूमा नै हराएका कथाहरू कथासङ्ग्रहभित्रका कथाहरूमा आएका पात्रहरूलाई वर्गीकरण गरिएको छ र अन्त्यमा निष्कर्ष प्रस्तुत गरिएको छ ।

तेस्रो परिच्छेदको शीर्षक रमेश विकलको अन्तिम कथासङ्ग्रह हराएका कथाहरू मा प्रयुक्त पात्रहरूको विश्लेषण रहेको छ । यस परिच्छेदमा पात्र विधानका सैद्धान्तिक स्वरूपका आधारमा हराएका कथाहरू कथासङ्ग्रहमा सङ्कलित कथाहरूमा आएका पात्रहरूको विश्लेषण गरिएको छ । विशेष गरेर विकलका कथाहरूमा निम्न वर्गीय तथा मध्यम वर्गीय पात्रहरू मुख्य पात्रका रूपमा कथामा आएका छन् । यस कथासङ्ग्रहमा सङ्कलित पन्ध्रवटा कथाहरूलाई लिङ्ग, कार्य, प्रवृत्ति, स्वभावका, जीवन चेतना, आसन्नता र आवद्धता आदि आधारहरूलाई पात्र विश्लेषणको आधार बनाइएको छ । उल्लेखित सिद्धान्तहरूको प्रयोग गर्दा सबै मापदण्डअनुसार पात्रगत विविधता देख्न सकिन्छ । उनका सबै कथाहरूमा एकै प्रकारका पात्रहरूको प्रयोग भएको छैन ।

३.२ निष्कर्ष

कथाकार रमेश विकलको हालसम्म प्रकाशित भएका कथासङ्ग्रहहरूमध्ये सबैभन्दा पछिल्लो प्रकाशित कृति हराएका कथाहरू सङ्ग्रह हो । वि.सं. २०५५ मा साभा प्रकाशनबाट प्रकाशित यो सङ्ग्रह विकलको चौथो चरणको उपलब्धि हो । यस सङ्ग्रहमा सङ्कलित कथाहरू २०४६ सालको जनआन्दोलनसम्मको विषयवस्तुलाई समेटेर लेखिएका छन् । यस कथासङ्ग्रहका कथाहरू ऐतिहासिक एवम् राजनैतिक विषयवस्तु, पारिवारिक समस्या तथा मनोविज्ञानमूलक समस्यालाई अगाडि बढाउन सफल भएका छन् । परिवेशगत पक्षबाट हेर्दा प्रस्तुत कथासङ्ग्रहमा ग्रामीणदेखि लिएर सहरिया वातावरणको सूक्ष्म पारिवारिक समस्यामूलक कथाहरूमा मूलतः समाजमा रहेको रूढि, अन्धविश्वास, गरिबी र अज्ञानताले पारिवारिक वातावरणमा विभिन्न प्रकारका समस्याहरू उत्पन्न हुन्छन् भन्ने कुरालाई पुष्टि गरेको पाइन्छ ।

जीवनचेतनाका आधारमा हेर्दा यस सङ्ग्रहमा ज्ञानी मामा, राम, रामको बुबा, लाहुरे कान्छो, लाहुरीनी, डाक्टरनी, रामकृष्ण, धनवीरे, बुढो जर्नेल, जेठी जर्नेलनी, शारदा, हाकिम, म पात्र, मदन, उत्तम, केशव, मञ्जरी, कमलकान्त पण्डित, गोकुल पण्डित, कौशल्या, दिनानाथ, गम्भिरजङ्ग, बले, कुवेर, इन्द्रे, गोरे, चतुरे आदि पात्रहरू वर्गीय पात्र हुन भने रामकी आमा, बहिनी, डाक्टर, चम्चुर काका, धनेकी स्वास्नी, भकुल्ली, मालिकनी, ठन्टी काकी, म पात्र, म पात्रकी स्वास्नी, रीता, भुवन, विष्णुहरि, हरिकृष्ण पण्डित, अमर लगायतका पात्रहरू व्यक्तिगत पात्र हुन् । यसै राम, रामको बुबा, रामकृष्ण, धनवीरे, उत्तम, म पात्र, पिन्टे कुरुर, हरिकृष्ण पण्डित, अमर, चतुरे, डाक्टर लगायतका पात्रहरू गतिशील हुन भने ज्ञानी मामा, रामकी आमा, लाहुरे कान्छो, लाहुरीनी, चम्चुर काका, रानी, म पात्र, रीता, मदन, केशव, कोपिला, ऊ पात्र, ठन्टी काकी, गोरे, केशव, बले, कुवेर, जयन्ती लगाएतका पात्रहरू गतिहीन पात्र हुन् ।

यसरी हेर्दा विकलले यस कथासङ्ग्रहमा पुरुष, गौण, अनुकूल, गतिहीन, वर्गीय, मञ्चीय र बद्ध पात्रलाई बढी महत्त्व दिएका छन् । यसका साथै यस सङ्ग्रहका कथाहरूमा आएका पात्र गरिबी र यसले पार्ने शारीरिक तथा मानसिक प्रभावबाट प्रभावित छन् । राणाशासनको क्रूरता र सामाजिक शोषणको प्रताडनाको मार खेप्न विवश भई रोजगारीका लागि विदेशी भूमिमा पसेका छन् । त्यसैले विकलको यस सङ्ग्रहका कथाहरू पात्रप्रधान वा चरित्रप्रधान बनेका छन् । उच्च वर्गीय मानिसमा मानवीयता हराउँदै गएको र द्रव्यपिचास मानसिकता बढ्दै गएको यथार्थलाई यस सङ्ग्रहका कथामा भएका पात्रले प्रस्तुत गरेका छन् । बढ्दो सहरी यान्त्रिकता र सुविधाभोगी जडताका कारण मानवीय संवेदना घट्दै गएको स्थितिलाई पात्रका माध्यमबाट प्रस्तुत गरिएको छ । तत्कालीन मानवीय समाजका यथार्थतालाई पस्कने काम यस सङ्ग्रहका कथाका पात्रहरूले गरेका छन् । कथानकको सापेक्षमा पात्रहरू यथार्थपरक देखिन्छन् । उमेर, भावना र नेपाली समाजको मनोवृत्ति अनुरूप पात्रको निर्माण र सोही खालका कथानकको निर्माण गर्ने काममा यस सङ्ग्रहका कथामा भएका पात्रहरू सफल देखिएका छन् । कथानकका दृष्टिले पनि यस कथासङ्ग्रहका पात्रहरू सबल नै रहेका छन् ।

यस सङ्ग्रहका कथामा पञ्चायतकालीन सामन्ती चरित्र बोकेका, गरिबीले गर्दा देश छाडेर विदेशिन बाध्य भएका, गरिब भएकै कारण हेपिएका, नारीलाई केवल भोग्याको साधनका

रूपमा मात्र प्रयोग गर्ने सोच बोकेका पात्रहरूको मेलबाट नै प्रस्तुत सङ्ग्रहका कथाहरूको कथानक निर्माण भएको छ । प्रेममय, करुणामय, आक्रोश र घृणामय स्थितिले नै कथाका पात्रहरू बिच सङ्गति कायम गर्ने काम गरेका छन् । यस सङ्ग्रहका कथाहरूमा तृतीय, प्रथम दृष्टिविन्दुको प्रयोग पनि गरिएको जहाँ पात्र स्वयम् समख्याताका रूपमा उपस्थित छन् । पात्रले अपत्यारिला, अस्वभाविक, अनावश्यक प्रसङ्गहरू पनि प्रयोग गरेका छन् तर तिनले कथानकलाई निश्चित खालको कसीमा बाध्ने काम गरेका छन् । यस सङ्ग्रहका कथाहरूमा विकलले ग्रामीण वस्तीका, ग्रामीण भुपडीका, शोषकबाट शोषित पात्रका यावत् कुरालाई यथार्थ रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् । यिनै तल्लो वर्गका पात्रका माध्यमबाट शोषक वर्गले गरेको अन्याय, अत्याचार, दमन र शोषणको विरोध गर्ने काम गरेका छन् । प्रगतिवादी, सामाजिक यथार्थवादी र निम्न वर्गको साथमा रहेर आवाज उठाउने पात्रलाई मात्र यस सङ्ग्रहमा महत्त्व दिइएको छ । यस सङ्ग्रहमा सङ्कलित कथाहरूमा आएका पात्रहरूका विशेषतालाई बुदागत रूपमा यसरी प्रस्तुत गर्न सकिन्छ :

१. यस कथासङ्ग्रहका कथामा पुरुष पात्रको सङ्ख्या बढी देखिन्छ भने नारी पात्र मूल रूपमा कम छन् ।
२. यस कथासङ्ग्रहका कथामा प्रमुख पात्र गरिबी र यसले पारेका शारीरिक तथा मानसिक प्रभावका निम्नवर्गीय पात्र रहेका छन् ।
३. यस कथासङ्ग्रहका कथामा केही गौण पात्र नेपथ्य पात्रका रूपमा आए तापनि मञ्चीय पात्र नै धेरै देखिन्छन् ।
४. यस कथासङ्ग्रहका कथामा पात्रहरू गतिशील भन्दा गतिहीन स्वभावका धेरै रहेका छन् ।
५. यस कथासङ्ग्रहका कथाका प्रमुख पात्रहरूमा अनुकूल प्रवृत्तिका पात्रको सङ्ख्या धेरै रहेको छ भने प्रमुख प्रतिकूल प्रवृत्तिका पात्रको सङ्ख्या न्यून रहेको छ ।
६. यस कथासङ्ग्रहका कथामा सहायक पात्रमा अनुकूल र प्रतिकूल दुवै प्रवृत्ति भएका पात्रहरू रहेका छन् ।

७. यस कथासङ्ग्रहका कथामा आएका नेपथ्य पात्रले अन्य मञ्चीय पात्रहरूको भूमिकालाई सहयोग गरेका छन् ।
८. यस कथासङ्ग्रहका कथामा स्त्री पात्रभन्दा बढी पुरुष पात्र प्रतिकूल प्रवृत्तिका छन् ।

सन्दर्भसामग्री सूची

पुस्तक / पत्रपत्रिका सूची

- अर्याल, भैरव (सम्पा. २०२५). साभ्ता कथासङ्ग्रह. ललितपुर : साभ्ता प्रकाशन ।
- आचार्य, नरहरि र अन्य (सम्पा २०४९). नेपाली कथा भाग ३. ललितपुर : साभ्ता प्रकाशन ।
- ....., ... (२०५०). नेपाली कथा भाग २. ललितपुर : साभ्ता प्रकाशन ।
- उपाध्याय, केशवप्रसाद (२०४९). साहित्य प्रकाश. (पाचौ सं.) ललितपुर : साभ्ता प्रकाशन ।
- कावर, उत्तम, (२०३७). स्रष्टा र साहित्य(तेस्रो सं.) काठमाडौं : साभ्ता प्रकाशन ।
- गौतम, देवीप्रसाद (२०५४). नेपाली कथा. काठमाडौं : के. पी. पुस्तक भण्डार ।
- घिमिरे, कृष्णहरि (२०६६), “रमेश विकलका कथागत यात्रा” शब्द संयोजन. वर्ष ६, अङ्क ७०. पृ. ७८ ।
- त्रिपाठी, वासुदेव (२०४८). पाश्चात्य समालोचनाको सैद्धान्तिक परम्परा भाग १. (तेस्रो सं.) ललितपुर : साभ्ता प्रकाशन ।
- थापा, हिमांशु (२०५०). साहित्य परिचय. (चौथो सं.) ललितपुर : साभ्ता प्रकाशन ।
- थापा, रोशन (२०५७). “वरिष्ठ कथाकार रमेश विकलसागको कुराकानी”. समकालीन साहित्य. वर्ष १०, अङ्क ३, पूर्णाङ्क ३८, पृ. ४२-४७ ।
- पौडेल, गोपीन्द्र (२०६५). कथाको सौन्दर्यशास्त्र. काठमाडौं : उर्मिला पौडेल ।
- पौड्याल, रामहरि (२०४९). समालोचना: भानुभक्त आचार्यदेखि मोदनाथ प्रश्रितसम्म. काठमाडौं : एकता प्रकाशन ।

बराल, ईश्वर (२०३६). “रमेश विकलका केही कथा”. रचना. वर्ष २, अङ्क १५, पूर्णाङ्क ५, पृ.

७९

(९५) ।

....., ... भ्यालबाट. (छैटौ सं.) ललितपुर : साभा प्रकाशन ।

....., ... (२०५५). साहित्यकोश. काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।

बराल, ऋषिराज (२०५७). “सौन्दर्यशास्त्रीय दृष्टिकोणमा समकालीन नेपाली गद्याख्यान”.

कुञ्जिनी. वर्ष ८, अङ्क ५, पृ. ४२-४६ ।

बराल, कृष्णहरि (२०६९). कथा सिद्धान्त. काठमाडौं : एकता बुक्स ।

....., ... (२०६७). “विकलका कथामा आलोचनात्मक यथार्थवाद”. बिम्ब एक प्रतिबिम्ब

अनेक. सम्पा. हेमनाथ पौडेल र अन्य. ललितपुर : सामुदायिक प्रिन्टर्स प्रा .लि., पृ. ३७-४५ ।

....., र नेत्र एटम (२०६६). उपन्यास सिद्धान्त र नेपाली उपन्यास. (तेस्रो संस्करण) ललितपुर : साभा प्रकाशन ।

भट्टराई, घटराज (२०३५). “रमेश विकल : व्यक्ति र कृति”. मधुपर्क. वर्ष २, अङ्क ११, पृ. १०३-११० ।

वाग्ले, ईश्वरचन्द्र (२०६७). “ज्ञानीमामा कथाको यथार्थ पक्षको विश्लेषण”. बिम्ब एक प्रतिबिम्ब

अनेक. सम्पा. हेमनाथ पौडेल र अन्य. ललितपुर : सामुदायिक प्रिन्टर्स प्रा : लि., पृ. १८०-१९३ ।

विकल, रमेश (२०३०). “मेरा दुःखका दिन : मैले भोगेका जिन्दगीका क्षणहरू”. वर्ष ६, अङ्क ११, पृ. ९१-१०१ ।

....., ... (२०४८). नया सडकको गीत. (पाचौ संस्करण) ललितपुर : साभा प्रकाशन ।

....., ... (२०५६). “रचना गर्भ : मेरो कथा सृजना : वस्तु र पात्रहरू”. गरिमा. वर्ष १७, अङ्क ९, पृ. १४-१७ ।

....., ... (२०५५). हराएका कथाहरू. (दोस्रो संस्करण) ललितपुर : साभा प्रकाशन ।

..., ... (२०६७). बिम्ब एक प्रतिबिम्ब अनेक. सम्पा. हेमनाथ पौडेल र अन्य. ललितपुर : सामुदायिक प्रिन्टर्स प्रा : लि ।

शर्मा, तारानाथ (ई.१९६४). घोटल्याइहरू. काठमाडौं : रत्नपुस्तक भण्डार ।

....., ... (२०३०). “नेपाली कथाको व्याप्ति” मधुपर्क. वर्ष १२, अङ्क ८, पृ. २२५-२३६ ।

शर्मा, मोहनराज र खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल (२०६२). शोधविधि. (तेस्रो संस्करण) ललितपुर : साभा प्रकाशन ।

शर्मा, मोहनराज (२०४८). शैलीविज्ञान. काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।

....., ... (२०४८). कथाको विकास प्रक्रिया. (दोस्रो संस्करण) ललितपुर : साभा प्रकाशन ।

श्रेष्ठ, दयाराम (सम्पा. २०३९). पच्चिस वर्षका नेपाली कथा, काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।

....., ... (२०६७). नेपाली कथा भाग ४. (चौथो संस्क.) ललितपुर : साभा प्रकाशन ।

सङ्ग्रौला, खगेन्द्र (२०५१). “रमेश विकल मेरा असल सहयात्री, विफल नेता” समकालीन साहित्य. वर्ष ३, अङ्क २, पूर्णाङ्क १०, पृ. ८६-९५ ।

सिलवाल, हरिप्रसाद (२०७०) रमेश विकलको कथाकारिता. (प्रथम सं.) काठमाडौं : स्वदेश प्रकाशन प्रा.लि.

सुवेदी, राजेन्द्र (२०५१). स्नातकोत्तर नेपाली कथा. ललितपुर : साभा प्रकाशन ।

....., ... (सम्पा. २०५१), स्नातकोत्तर नेपाली निबन्ध. काठमाडौं : पाठ्यसामग्री पसल ।

....., ... (२०६४). नेपाली उपन्यास : परम्परा र प्रवृत्ति. (दोस्रो सं.) ललितपुर : साभा
प्रकाशन ।